

Kādî Beyzâvî'ye Göre Sultan Celâleddîn Hârizmşâh

Muhammed Said GÜLER | orcid.org/0000-0002-7949-0158 | msaid1187@gmail.com

Yazma Eser Uzmanı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı; Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Öz

İslâm ilimler tarihinin mühim simalarından biri olup tefsir, kelâm, fıkıh ve gramer gibi muhtelif sahalarda kaleme aldığı eserlerle haklı bir şöhrete kavuşan Kādî Beyzâvî, diğer birçok meslektaş gibi tarih ilmine de ilgi duymuş ve bu sahada da bir çalışma ortaya koyarak eserine Nizâmü't-tevârîh adını vermiştir. Diğer eserlerinin aksine daha ziyade kendi yaşadığı İran coğrafyası okurlarının istifadesine sunmak amacıyla bu eserini Farsça kaleme almış olan Beyzâvî, muhtasar bir umumi tarih kitabı özelliği gösteren Nizâmü't-tevârîh'i bir peygamberler, hakîmler ve hükümdarlar tarihçesi şeklinde tanzim etmiştir. Dört ana kısımdan oluşan eserin son kısmı Abbâsî halifeleriyle çağdaş olup İran'da hüküm sürmüş hanedanların anlatımına tahsis edilmiştir. Bu araştırma, eserin dördüncü kısmının sekizinci "Tâ'ife"sini teşkil eden Hârizmşâhlar bölümündeki bir hükümdarın, Sultan Celâleddîn Mengüberti b. Alâeddîn Muhammed'in yahut daha yaygın olarak bilinen ismiyle Sultan Celâleddîn Hârizmşâh'ın devrine ait malumatın değerlendirmesini ihtiva etmektedir. Değerlendirme yapılırken öncelikle Sultan Celâleddîn Hârizmşâh dönemi olayları diğer önemli muasır kaynaklar yardımıyla özetlenecek, akabinde Kādî Beyzâvî'nin verdiği malumatın bu kaynakların kayıtlarıyla örtüşüp örtüşmediği ve Hârizmşâhlar tarihi çalışmalarında kullanışlı olup olmadığı tayin edilmeye çalışılacak, bu arada müellifin bir kısım ifadeleri ışığında Celâleddîn Hârizmşâh dönemine taalluk eden bazı meselelere dair birtakım yorumlar yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Hârizmşâhlar, Kādî Beyzâvî, Nizâmü't-tevârîh, Sultan Celâleddîn Hârizmşâh.

Atıf Bilgisi

Güler, Muhammed Said. "Kādî Beyzâvî'ye Göre Sultan Celâleddîn Hârizmşâh". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 9/1 (Haziran 2025), 100-135.

Geliş Tarihi	18.01.2025
Kabul Tarihi	14.05.2025
Yayın Tarihi	26.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir.
Etik Beyan	Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	kider@kocaeli.edu.tr
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Bu dergide yer alan yazılarda ifade edilen görüş ve değerlendirmeler, yazarlarının kişisel fikirlerini yansıtır; derginin kurumsal görüşü olarak kabul edilemez. Makale içeriklerinin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tümüyle yazarlara aittir; dergi editörleri ve yayın kurulu bu konuda herhangi bir sorumluluk üstlenmez.
Yayıncı	Kocaeli Üniversitesi.

Sultān Jalāleddīn Khawārizmshāh According to Qādī Beydāwī

Muhammed Said GÜLER | orcid.org/0000-0002-7949-0158 | msaid1187@gmail.com

Manuscript Expert, Directorate of The Turkish Institution For Manuscripts; Phd Student, Istanbul University, Faculty of Literature, Department of History, Department of Medieval History, İstanbul, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Abstract

Qādī Beydāwī who is one of the most important personages in the history of Islamic sciences and has gained a well-deserved reputation by writing out his works in different fields such as tafsīr, kalām, fīqh and grammar, was also interested in history just like many of his colleagues and gave a work in this field too which named *Nizām al-tawārīkh*. Unlike his other works, Beydāwī who produced this work in Persian to make it more available to readers of Iran region where he lived himself, prepared *Nizām al-tawārīkh* which has the characteristics of a brief general history book as a short history of prophets, philosophers and rulers. The work consists of four main chapters, the last of which was allocated to account of the dynasties that ruled in Iran contemporary with the Abbāsīd caliphs. This study contains an evaluation of the information on the reign of Sultān Jalāleddīn Mangubirti b. Sultān Alāʾaddīn Muhammad, or more famously Sultān Jalāleddīn Khawārizmshāh, who is one of the rulers in the eighth “Tāʾīfah” of the fourth part of the work, the Khwārazmshāhs. In the course of the evaluation, firstly, the events of the Sultān Jalāleddīn Mangubirti’s reign will be summarized based on other significant contemporary sources, after that it will be tried to determine whether the information which was given by Qādī Beydāwī coincides with the records of these sources and whether it is functional in the studies on the history of the Khwārazmshāhs, and meanwhile a number of comments will be made on some affairs related to the reign of Jalāleddīn in the light on some statements belongs to the author.

Keywords: History, Khwārazmshāhs, Qādī Beydāwī, *Nizām al-tawārīkh*, Sultān Jalāleddīn Khwārazmshāh.

Citation

Güler, Muhammed Said. “Sultān Jalāleddīn Khawārizmshāh According to Qādī Beydāwī”. *Kocaeli Theology Journal* 9/1 (June 2025), 100-135.

Date of Submission	18.01.2025
Date of Acceptance	14.05.2025
Date of Publication	26.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained through a literature review and published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were observed during the preparation of the study, and all referenced works are duly cited in the bibliography.
Plagiarism Checks	Yes – Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	kider@kocaeli.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . The views and opinions expressed in the articles published in this journal are solely those of the authors and do not reflect the official position of the journal. The authors bear full scientific and legal responsibility for the content of their articles; the editors and the editorial board assume no responsibility in this regard
Publisher	Kocaeli University.

Giriş

Yaşadığı dönemde ve sonraki asırlarda kendisinden sürekli söz ettiren, özellikle telif ettiği *Envârû't-tenzîl* adlı dirâyet tefsiriyle bu sahadaki geleneğin en mühim temsilcilerinden kabul edilen müfessir, Eş'arî kelâmcısı, Şâfi'î fakihî ve bir dönemin Şîrâz kâdilkudâtı Nâsirüddîn Ebû Sa'îd (Ebu'l-Hayr) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed b. Alî el-Beyzâvî eş-Şîrâzî yahut daha meşhur adıyla Kādî Beyzâvî (ö. 691/1292),¹ gerek görüşleri ve gerekse eserleri dolayısıyla İslâm ilimler tarihine damgasını vurmuş bir şahsiyettir. Kaynaklarda kendisinden “imâm, allâme, sâlih, zâhid, âbid” gibi tebci ifadeleriyle bahsedilen, ayrıca tefsir, hadis, usûl-i din (kelâm), fıkıh, usûl-i fıkıh, Arap dili ve mantık sahalarını çok iyi bildiği ve ilmî yeterlilik bakımından akranlarından üstün olduğu belirtilen Beyzâvî, burada zikredilen her bir sahada çok kıymetli eserler kaleme almıştır.²

Tarih ilminin İslâmî dönemde yadsınamaz bir ehemmiyete sahip olduğu malumdur. Asr-ı Sa'âdet'ten kısa süre sonra hadis ilmi gölgesinde ortaya çıkan ve sonraki asırlarda giderek müstakil bir ilim dalı hâline gelen tarih, İslâmî ilimlerle bir şekilde uğraşan herkesin ilgisini çekmiş; tefsir, hadis, kelâm, fıkıh hatta tasavvuf gibi ilimlerde mertebe elde eden pek çok âlim, tarih sahasında da eser telif etmiştir. Daha çok bir kelâm, tefsir ve fıkıh âlimi olarak öne çıkan Kādî Beyzâvî'nin de bu geleneğe bigâne kalmadığı görülmekte, bu sahada küçük hacimli de olsa bir eser telifini faydalı gördüğü anlaşılmaktadır. Bu

¹ Kādî Beyzâvî'nin vefat tarihi hakkındaki çeşitli rivayetler daha ziyade 685/1286 ve 691/1292 tarihleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ancak müellifin bazı eserlerinin nüshalarını, talebelerinin ve şârihlerinin eserlerindeki kayıtları ve yine Beyzâvî'nin ekoldeşlerinin bir kısım rivayetlerini inceleyerek bu konu hakkında şimdiye kadarki en sağlam tetkiki gerçekleştirmiş olan Müstakim Arıcı, Beyzâvî'nin vefat tarihinin büyük bir ihtimalle 691/1292 olduğu sonucuna varmıştır. Bkz. Müstakim Arıcı, “Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kādî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kādî Beyzâvî*, ed. Müstakim Arıcı (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 56-65.

² Kādî Beyzâvî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve müellifati hakkında derli toplu malumat için bkz. Nâsirüddîn Ebû Sa'îd Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârû't-tenzîl ve Esrârû't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'asî (Beyrut: Dâru l-İhyâi't-Türâsî'l-Arabî - Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1998), 1/9-11; Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arna'ût - Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru l-İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2000), 17/206; Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh el-Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fi mar'ifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân*, not. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 4/165; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv - Mahmûd Muhammed et-Tannâhî (Kahire: Dâru l-İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1964), 8/157-158; Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâ'il İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, trc. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 13/515-516; Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâtü'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Matba'atü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1965), 2/50-51; Şemsüddîn Muhammed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/248-249; Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âtü'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 2/92-93; Ebu'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, thk. Abdülkâdir el-Arna'ût - Mahmûd el-Arna'ût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1991), 7/685-686; Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'rebin ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 4/110; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemül-mü'ellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübî'l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 2/266; Arıcı, “Bir Biyografinin Yeniden İnşası”, 27-56, 66-71, 78-89; Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/100-103.

yüzden kendisi de tarih konulu bir eser hazırlamış ve bu esere *Nizâmü't-tevârih* adını vermiştir.³ Eserinin mukaddimesinde müellif; Allah'ın indirdiği mukaddes kitapların geçmişte yaşamış insanların başından geçen hadiselerle dolu olduğunu söylemekte, içerisinde dünyaya ve ahirete yönelik faydalar bulunan tarih ilminin evvelce yaşamış kimselerin tecrübelerini tedbir sahiplerine ve hayat yolcularına aktarma bakımından müşfik ve sadık bir kılavuz olduğunu belirtmekte, bu sebeple meşhur peygamberlerin, büyük âlimlerin ve güçlü hükümdarların hâl ve işlerine dair malumat ihtiva eden kısa ve özlü bir tarih eseri yazmaya niyet ettiğini ve *Nizâmü't-tevârih*'i de bu niyetle hazırladığını ifade etmektedir.⁴

Nizâmü't-tevârih, konusu hilkatten başlayarak 674/1275 tarihine kadar gelen⁵ çok muhtasar, mücmel ve derli toplu Farsça bir umumi tarihtir. Mukaddimeden sonra gelen esas metin dört kısımdan müteşekkildir. Birinci kısımda Hz. Âdem'den (a.s.) Hz. Nûh (a.s.) zamanındaki tufan hadisesine kadarki süreçte yaşamış ve her biri insanları adil biçimde idare etmiş peygamberler, onların vasîleri, âlimler ve hakîmler hakkında bilgiler

³ *Nizâmü't-tevârih* hakkında genel malumat için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Mehmed Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 2/1959; Riyâzizâde Abdüllâtîf Efendi, *Esmâ'ül-kütüb el-mütemmim li-Keşfi'z-zunûn*, thk. Muhammed Altuncî (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.), 327; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâ'ül'l-mü'ellifin ve âsârü'l-musanifin*, nşr. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmud Kemal İnal (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 1/463; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/110; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1928), 3/63; Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân* (Tahran: İntişârât-ı Firdevsî, 1369/1950), 3-2/1150, 1209.

⁴ Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis (Tahran: Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Mahmûd Afşâr, 2003), 3.

⁵ Bununla beraber *Nizâmü't-tevârih*'in çeşitli nüshalarında muhtevanın tarih bakımından daha da ileri götürülmüş olduğu görülmekte olup özellikle eserin Türkiye kütüphanelerindeki bir kısım nüshaları bu duruma misal teşkil etmektedir. Eserin Türkiye'deki nüshalarından bazılarının muhtevası İlhanlı hükümdarı Abaka'nın (1265-1282) tahtta bulunduğu bir dönemde son bulmakta, bazıları Keyhatu dönemine (1291-1295) kadar getirilmekte, diğer bazı nüshaların metni Olcaytu devrine (1304-1316) kadarki dönemi ihtiva etmekte, bazılarının muhtevasının ise Ebû Sa'îd Bahadır Han devrine (1317-1335) kadar geldiği müşahede edilmektedir. *Nizâmü't-tevârih* hakkında birden fazla makale kaleme almış olan Charles P. Melville, onun kendi gördüğü nüshalarda da bulunduğu anlaşılan bu gibi örneklerden hareketle eserin farklı zamanlarda hazırlanmış üç versiyonu bulunduğunu ileri sürmektedir. Eserin çeşitli nüshaları arasındaki muhteva farklılıkları ve Melville'in eserin farklı versiyonları bulunduğuna dair görüşleri için bkz. Melville, "From Adam to Abaqa: Qadi Baidawi's Rearrangement of History (part I)", *Studia Iranica*, 30/1 (2001), 82-84; Ali Ertuğrul, "Bir Tarihçi Olarak Kâdî Beyzâvî ve *Nizâmü't-Tevârih* Adlı Eseri", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Müstakim Arıcı (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 528, 19. dipnot, ayrıca bkz. 569-570. Yine Melville, yaptığı bazı incelemeler sonucunda *Nizâmü't-tevârih*'in ilk versiyonu olan orijinal metnin 674/1275'te hazırlanmaya başlayıp 678/1279'da tamamlandığına kanaat getirmiştir. Bkz. Melville, "From Adam to Abaqa (part I)", 82-83. Ancak araştırmacının her iki iddiası da doğru kabul edilse bile, bizzat Kâdî Beyzâvî'nin *Nizâmü't-tevârih*'in mukaddimesinde (bkz. nşr. Muhaddis, 3) eserin muhtevasıyla alakalı olarak dile getirdiği *در آن سلسله حکام والعشرون من شهر الله محرم الحرام سنة اربع وسبعين وست منه هجرية بر "و ملوک ایران زمین ... از زمان آدم الى يومنا هذا وهو الحادی سبیل ایجاز آوردم* (İran ülkesinin idareci ve padişahlarının silsilesini ... Hz. Âdem zamanından günümüzün tarihine yani Hicrî 674 senesinde Allah'ın mübarek ayı olan Muharrem'in 21'ine (17 Temmuz 1275) kadar muhtasar biçimde getirdim.)" şeklindeki ifadelerine bakılırsa, nihayetinde eserin ilk versiyonunun yaratılıştan 674/1275 yılına kadarki süreci kapsadığı, yani orijinal telifin muhtevasının bu tarihle sona erdiği neredeyse şüphesizdir.

bulunmaktadır. İkinci kısımda eski Fars hükümdarları olan Pîşdâdîler, Keyânîler, Eşkânîler ve Sâsânîler ile bunların çağdaşı olan peygamberlerden ve âlimlerden bahsedilmektedir. İslâm halifelerine ve imamlarına dair olan ve Resûl-i Ekrem'in (s.a.s.) hayatına ve tebliğ mücadelesine ait malumatla başlayan üçüncü kısım, her biri birer tabaka teşkil eden Hulefâ-yı Râşidîn (r. anhum), Emevîler ve Abbâsîlerle devam etmektedir. Dördüncü ve son kısım ise Abbâsî halifeleriyle aynı devirde yaşamış ve İran'da hüküm sürmüş hanedanlar (Mülûk-i Tavâ'if) hakkında olup burada sırasıyla ve her biri "Tâ'ife" başlığını taşıyor vaziyette Saffârîler, Sâmanîler, Gazneliler, Deylemliler, Selçuklular, Melâhide (Alamut Bâtınîleri), Salgurlular, Hârizmşâhlar ve Moğollara dair bilgiler verilmiştir.

Kādî Beyzâvî'nin *Nizâmü't-tevârîh*'te, Farsça tarih yazıcılığında bir zaman sonra örneklerine daha da sık rastlanacak olan hanedan ve hükümdar bazlı bir tarih anlatım sistemi olduğu tesis ettiği müşahade edilmektedir. O, öğretmeyi önceleyen kendine has özlü yazım metodunu bu eserinde de ortaya koymak suretiyle⁶ meraklılarının İslâm ve İran tarihi sahasında kısa yoldan bilgi sahibi olmasını sağlayacak özet bir çalışma ortaya koymuştur. *Nizâmü't-tevârîh*'te bulunan bir kısım malumat Beyzâvî'den sonra Farsça yazan tarihçilerin de bir ölçüde ilgisini çekmiş ve eser söz konusu müverrihler tarafından zaman zaman kaynak olarak kullanılmıştır.⁷ Dünyanın çeşitli kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası bulunan *Nizâmü't-tevârîh*'in⁸ üç farklı neşri mevcuttur.⁹ Eserin Osmanlı döneminde hazırlanmış birden fazla Türkçe tercümesinin de varlığı bilinmektedir.¹⁰

Araştırmamızın bundan sonraki bölümü, *Nizâmü't-tevârîh*'in dördüncü kısmının sekizinci "Tâ'ife"sini teşkil eden Hârizmşâhlar ana başlığı altında Celâleddîn Hârizmşâh hakkında verilen malumatla ilgili bir değerlendirmeyi ihtiva etmektedir. Değerlendirme sırasında öncelikle Sultan Celâleddîn devri olaylarının diğer mühim muasır kaynaklara ve modern çalışmalara dayanılarak mücmel biçimde aktarılması suretiyle devrin panoraması çizilecek, ardından Kādî Beyzâvî'nin "Sultan Celâleddîn b. Muhammed" başlığı altında

⁶ Arıcı, "Bir Biyografinin Yeniden İnşası", 79.

⁷ *Nizâmü't-tevârîh*'in muhtevası, üslubu, kaynakları, Kādî Beyzâvî'nin takip ettiği tarih metodu ve eseri kaynak olarak kullanan müverrihler hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Ertuğrul, "Bir Tarihçi Olarak Kādî Beyzâvî", 533-566, 570-575.

⁸ Melville'nin konuyla alakalı makalelerinden birinde eserin 65'ten fazla nüshasının günümüze ulaştığı bilgisi yer almaktadır. Bkz. Melville, "From Adam to Abaqa (part 1)", 73. Eserin Türkiye kütüphanelerindeki bazı yazma nüshaları için bkz. Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Ayasofya, nr. 3605/2; Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Fatih, nr. 4213/2; Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 836; İÜ Nadir Eserler Ktp., FY 389; Edirne Selimiye Yazma Eser Ktp., Selimiye, nr. 4709; Manisa Yazma Eser Ktp., 45 Hk 1354.

⁹ *Nizâmü't-tevârîh*, nşr. Seyyid Şemsullâh Kâdirî (Haydarâbâd: Matba'ı Târîh (Tarikh Press), 1930); nşr. Behmen Mîrzâ Kerîmî (Tahran: Şirket-i Matba'a-i Ferhûmend ve İkbâl u İlmî, 1934); nşr. Mîr Hâşim Muhaddis (Tahran: Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Mahmûd Afşâr, 2003). Türkiye'de de eserin Farsça metninin tahkiki ve bu metnin günümüz Türkçesine tercümesi şeklinde hazırlanmış fakat yayımlanmamış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bkz. Haşim Karakoç, *Kādî Beyzâvî ve Nizâmü't-Tevârîh'in Edisyon Kritiği ve Tahlîli* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 312 s.

¹⁰ *Nizâmü't-tevârîh*'in Osmanlı döneminde hazırlanmış Türkçe tercümeleri hakkında malumat için bkz. Ertuğrul, "Bir Tarihçi Olarak Kādî Beyzâvî", 566-568; Yavuz, "Beyzâvî", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, 6/102.

ortaya koyduğu bilgilerin bu kaynaklarıkiyle ne kadar örtüştüğü incelenecek, bu şekilde Beyzâvî'nin kayıtlarının sıhhat durumu ve Hârizmşâhlar tarihi araştırmalarında kullanışlı olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacak,¹¹ ayrıca müellifin ifadelerinden hareketle Hârizmşâhlar tarihine ve bilhassa Sultan Celâleddîn devrine ilişkin bazı hususlara dair yorumlar yapılacaktır.

1. Sultan Celâleddîn Hârizmşâh Dönemine Umumi Bir Bakış

Sultan Alâeddîn Muhammed Hârizmşâh'ın 595/1199'da doğduğu sanılan büyük oğlu olup 611/1215'te Gur topraklarının Hârizmşâhlar ülkesine ilhakı sonrasında -Gazne merkez olmak üzere- Herat, Gūr, Garcistan arazisi ile Hindistan sınırına kadar uzanan Sicistan bölgesinin idareciliğine getirilmiş olan, bununla birlikte Sultan Muhammed'in o bölgeye bizzat göndermeyip merkezde tuttuğu ve kendisinin vefatına kadar da yanından ayırmadığı Celâleddîn Mengüberti'nin¹² faaliyet devresi (617-629/1220-1231) hem Hârizmşâhlar Devleti tarihi hem de İslâm ve Türk tarihi için sıra dışı bir zaman aralığıdır.

Celâleddîn Mengüberti'nin Hârizmşâhların başına geçtiği dönemde Hârizm ülkesinin doğu kısmı Moğol İstilasası altındaydı. Celâleddîn, Sultan Muhammed Hârizmşâh'ın hem büyük hem de en güvendiği oğlu olmasına rağmen, Sultan Muhammed'in validesi Terken Hatun'un müdahalesi sonucu Sultan'ın tıpkı Terken Hatun gibi Kanklı veya Kıpçak asıllı bir kadın olan hanımından doğma Kutbüddîn Uzlagşâh veliaht tayin edilmişti ve bittabi bu durum Celâleddîn'in tahta çıkmasına mani teşkil ediyordu.¹³ Hâl böyle iken Hârizm ülkesini kasıp kavuran Moğol İstilasası yüzünden batıya doğru firar eden Sultan Muhammed'in Hazar Gölü'ndeki Âbeskûn adalarından birinde vefat etmeden çok kısa süre önce o sıralarda yanında bulunan Celâleddîn'i veliaht tayin etmesi ve yine yanında bulunan diğer iki oğlu Akşâh ile Uzlagşâh'a da ağabeyleri Celâleddîn'e itaati emretmesi vaziyeti değiştirdi. Sultan Muhammed'in Âbeskûn'da vefat etmesinden (Şevval 617/Aralık 1220) sonra mezkûr biraderleriyle birlikte payitaht Gürgenç'e hareket eden Celâleddîn buraya salimen ulaştı, Moğolların Gürgenç'e yürümesi üzerine şehri ansızın terk etmiş olan Terken Hatun'un yerine idareye hâkim oldu. Ne var ki babalarının emri hilafına

¹¹ Bu çalışmada *Nizâmü't-tevârih* rivayetlerini değerlendirebilmek için temelde tek bir metnin takip edilmesi zaruri olduğundan -her ne kadar neşir sırasında özel adların imlâsı için zaman zaman yanlış nüsha tercihinde bulunmuş olsa da- eserin bilinen en eski nüshasının da aralarında bulunduğu altı nüshadan istifade etmiş olan Mîr Hâşim Muhaddis tarafından hazırlanmış en son neşir (Tahran: Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Mahmûd Afşâr, 2003) esas alınmış, icap eden ve ihtiyaç duyulan yerlerde eserin Türkiye kütüphanelerinde bulunan eski tarihli bazı yazma nüshalarına, yeri geldikçe S. Şemsullâh Kâdirî ile B. Kerîmî'nin neşirlerine ve Haşim Karakoç'un tezindeki tahkikli metne müracaat edilmiştir.

¹² Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengüberti*, thk. Hâfız Ahmed Hamdî (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1953), 71-72; Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî* (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar), trc. Erkan Göksu (Ankara: TTK, 2015), 142; Alâeddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târih-i Cihân-güşâ*, trc. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK, 2013), 308; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi* (Ankara: TTK, 1956), 196; Aydın Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1977), 18.

¹³ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 71; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 19-20; Mükrimin Halil Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 3/49.

kendisini öldürmek için şehirdeki Bayavut kabilesi askerleriyle anlaşmış olan Akşâh ve Uzlâğşâh'ın suikastından çekinip yanında sabık Hocend muhafızı Timür Melik ve az sayıda asker olduğu hâlde yeniden ve alelacele şehirden çıkarak güneye doğru yola koyuldu.¹⁴

İlk olarak Horasan'ın dağlık bölgesine çekilen Sultan Celâleddîn, buradan sonra sırasıyla Nesâ'ya ve Nîşâbur'a geldi; Zevzen ve Büst yoluyla Gazne'ye gitmekte iken Herat hâkimi olup kuvvetleriyle şehirden çıkmış bulunan Emîn Melik ile birleşti, Gazne'de ise Seyfeddîn Buğrak (veya Iğrak) kumandasındaki Halaç askerlerinin, ayrıca bazı Hârizmli ve Gurlu emîrlerin idaresindeki birliklerin iltihakıyla külliyetli miktarda askerî kuvvet elde etti. Celâleddîn, Cengiz tarafından Şigi Kutugu Noyan kumandasında kendi üzerine sevk edilen Moğol ordusunu Pervan'da perişan ettiyse de gerek ganimet taksimi sırasında çıkan kavgada Halaç askerlerinin kumandanı Seyfeddîn Buğrak'ın kardeşinin öldürülmesi gerekse Emîn Melik'in Seyfeddîn Buğrak'a hakareti yüzünden Halaç birlikleri Celâleddîn'den ayrıldılar. Kuvvetleri önemli ölçüde zayıflayan Celâleddîn, Sind (İndus) Nehri yoluyla Hindistan'a geçmeye çalıştı; ancak bizzat Cengiz ve oğullarının idaresindeki kalabalık Moğol ordusu tarafından nehir kenarında etrafı çevrildi. Burada vuku bulan şiddetli muharebede Moğollara zor anlar yaşatan, ancak düşman sayı üstünlüğü karşısında galibiyet elde etmenin imkânsızlığını fark eden Celâleddîn, Moğolların eline geçmemeleri için annesi ile haremını nehre attırdı, takipçi Moğolları püskürtmesinin ardından atıyla birlikte kendisini uçurumdan Sind Nehri'ne bıraktı ve sağ salım karşıya geçmeye muvaffak oldu. Dağılmış olan ordusundan hayatta kalan savaşıları nehrin öte yakasında toplayan Sultan bu şekilde Hindistan topraklarına geçti (618/1221 sonbaharı). Cengiz'in onun ardından gönderdiği Moğol birlikleri ise tüm uğraşlarına rağmen kendisini yakalayamayıp geri döndüler.¹⁵

¹⁴ Bununla beraber mezkûr Akşâh ve Uzlâğşâh da Celâleddîn'in Gürgenç'ten ayrılmasından kısa süre sonra Moğollardan çekinip şehri terk ederek ağabeylerini takiben yola koyulmuşlar, ancak yolda rastgeldikleri Moğol birlikleri tarafından mağlup ve şehid edilmişlerdir. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 122, 129-131; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 343; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 22.

¹⁵ Sultan Celâleddîn Hârizmşâh'ın Gürgenç'te idareye geçişinden Hindistan'a ilticasına kadarki faaliyetleri ve onun kendi saltanat döneminde Moğollara karşı verdiği ilk mücadeleler hakkında bilgi için bkz. Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed ibnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, trc. Ahmet Ağrakça - Abdülkerim Özyayın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 12/355-357; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 120, 122, 126-134, 154-161; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Hârezmşâhlar)*, 142-143; *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, trc. Mustafa Uyar (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), 69-70; *Moğolların Gizli Tarihi*, trc. Ahmet Temir (Ankara: TTK, 2010), 182; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 155-156, 159, 340-349, 350; Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih (Selâtin-i Hârizm)*, nşr. Muhammed Rüsen (Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2010), 35-40; *Câmi'u't-tevârih (Compendium Chronicles: A History of the Mongols)*, İng. trc. W. M. Thackston, yay. Şinasi Tekin - Gönül Alpay Tekin (Cambridge: Harvard University, 1999), 2/256-257; Hamdullâh el-Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, trc. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK, 2018), 398-399; Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând, *Ravzatü's-safâ fi sîreti'l-Enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ* (Tahran: Müessesesi-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz, 1339/1921), 4/417-423; Gregory Ebu'l-Ferec Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: TTK, 1999), 2/514-515; A. Constantin D'ohsson, *Moğol Tarihi*, trc. Mustafa Rahmi Balaban, sad. Bahadır Apaydın (İstanbul: Nesnel Yayınlar, 2008), 113-114, 125-129, 131; V. Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Kervan Yayınları, 1981), 529-530, 535-536, 539-541, 544-545; Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, 3/49; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*,

Öbür taraftan 616/1219 yılında, yani Sultan Alâeddîn Muhammed Hârizmşâh'ın hayatta olduğu devrede başlayan istila sırasında Otrar, Sıgnak, Barçınlîğ-kend, Cend, Yeni-kend, Buhara, Semerkand, Benâket ve Hocend'i işgal ve tahrip edip buralarda mukim yüz binlerce Müslümandan oluşan ahaliyi o zamana kadar görülmemiş derecede korkunç katliamlara ve tecavüzlere uğratan Moğollar, Sultan Muhammed'in vefatından sonraki iki yıl içerisinde de yine muhtelif kollar hâlinde Hârizm ülkesinin payitahtı Gürgenç'i, ayrıca memleketin Tirmiz, Belh, Merv, Nîşâbur, Sebzevâr, Tûs, Herat, Nesâ, Cüveyn, Beyhak, Serahs gibi mamur beldelerini, Tâlekân ile Gazne'yi ve diğer Gûr topraklarını işgal ve tahrip edip buralardaki Müslüman halkı katletmişler, Moğol ordusunun Sultan Muhammed'i takip etmek üzere batıya gönderilen grubu da aynı şenâeti Tebriz, Merâğa, Hemedan, Erdebil gibi bölgelerde uygulamış ve böylece Hârizmşâhlar İmparatorluğu tarih sahnesinden silinmişti.¹⁶

Sultan Celâleddîn, elinin altındaki az miktarda askerle Hind topraklarında ilerleyerek Rana Şatra başta olmak üzere bazı Hind racalarıyla gazalar etti ve başarılar kazandı. Bu arada Delhi Türk Sultanı Şemseddîn İltutmîş'tan (607-633/1211-1236) kendisine yurt vermesini talep ettiyse de Şemseddîn askerî bakımdan karizmatik bir lider olan Celâleddîn'in bu coğrafyada güçlenmesini kendi devletinin istikbali açısından uygun görmeyerek nazik fakat olumsuz cevap verdi. Bölgedeki bir kısım Hindli idarecilerle mücadelede bulunduğu gibi bunlardan bazılarıyla akrabalık da kuran Sultan Celâleddîn, hem kendisine iltihak eden Hindli birliklerle hem de biraderi Gıyâseddîn Pîrşâh'ın hizmetinden çıkarak Hindistan'a gelip kendi hizmetine giren kumandanların askerleriyle kuvvetlendi ve Mûltân hükümdarı Kabaca ile savaşmaya başladı; Kolur, Bernuzeç, Ocahi, Nehrala, Deval, Kanisar gibi kentleri ya silah zoruyla zapt etti yahut sulhen hükmü altına aldı. Bununla beraber Celâleddîn'in Hindistan'da bulunduğu üç yıl boyunca sürdürdüğü askerî faaliyetlerin gerek Şemseddîn İltutmîş gerekse ülkedeki diğer idareciler için ciddi ölçüde tehdit teşkil etmesi sebebiyle mezkûr Şemseddîn ile Kabaca'nın, ayrıca diğer birtakım Hindli hâkimlerin Celâleddîn'e karşı birleşmesi, Hindistan'ı onun için barınılamaz bir ülke hâline getirmişti. Buna, Gıyâseddîn Pîrşâh'ın hizmetinden ayrılıp Hindistan'a gelen emîrlerin Sultan Celâleddîn'i Gıyâseddîn'in

20-26, 28-29; Taneri, "Celâleddin Hârizmşâh", TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/248-249.

¹⁶ Moğol İstilası'nın Sultan Muhammed Hârizmşâh'ın vefatından sonra gerçekleşen kısmına dair teferruat için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/336-337, 339-343, 349-355, 357, 364, 379-380; Nesevî, *Şiretü's-Sultân Celâlidîn*, 117-119, 170-173; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî* (Moğol İstilası), 63-67, 71-73, 77-97; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 148-155, 157, 159, 163-173, 175-176, 180-184; Reşîdüddîn, *Câmi'u'l-tevârih* (Mongols), 2/253-256, 259; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 5/103-125; Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2/513; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 114-123, 129-131, 134-136; Barthold, *Türkistan*, 529-535, 545-549; Kafesoğlu, *Harezmşâhlar*, 271-275; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı* (Cengiz ve Hülâgû Dönemleri) (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 174-177; Muhammed Said Güler, *Moğol İstilâsı ve Aynicâlût Savaşı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 90-92.

idaresindeki Irak-ı Acem'i (Batı İran) ele geçirmeye teşvik etmesi de eklenince Sultan emrindekilerle birlikte Irak-ı Acem'e hareket etti (621/1224).¹⁷

Evvela Kirman'a gelen Sultan Celâleddîn, buranın hâkimi olan Karahıtay asıllı Barak Hâcib'in itaatini kabul ettikten ve onun kızıyla evlendikten bir süre sonra Fars bölgesine geçti, Fars Atabegi yani Salgurlu hükümdarı olan Sa'd b. Zengî ile ittifak ederek onun kızıyla da evlendi, çok geçmeden de kardeşi Gıyâseddîn Pîrşâh'ın topraklarına yöneldi. Gıyâseddîn'in yönetimindeki en mühim şehirlerden İsfahan'ı sulhen teslim alan Celâleddîn, Gıyâseddîn'in emrindeki bazı kumandanları kendi tarafına çekmesi akabinde Akuta mevkiinde kardeşine verdiği bir baskınla onu firara mecbur etti. Gıyâseddîn'in gelip kendisine boyun eğmesi sonrasında sultan olarak merasimle tahta oturdu; Horasan, Irak-ı Acem ve Mâzenderân'daki idarecilerin kendisine tabiiyet arz etmeleriyle birlikte de İran'ın büyük kısmına hâkim oldu. Celâleddîn aynı sene (621/1224) Sultan Tekiş döneminden beri Hârizmşâhların hasmı konumundaki Halife en-Nâsır-Lidînillâh'ın (575-622/1180-1225) hâkimiyetinde bulunan Hûzistan'a geldi, Hilâfet topraklarına taarruz ederek bir kısım bölgeleri yağmaladı, bazı yerleri de sulh yoluyla kendi hükmü altına aldı. Tüster ve Basra gibi şehirleri de kuşatan Celâleddîn, her ne kadar buraları zapt edemese de kendisini bölgeden uzaklaştırmak için üzerine sevk edilen Hilâfet kuvvetlerini defaatle mağlup etti. Ardından Azerbaycan atabegi yani İldenizli hükümdarı Özbek'in memleketleri olan Merâğa ve Tebriz başta olmak üzere bazı kentleri ele geçirerek Azerbaycan'ı ilhak etti; Alıncak Kalesi'ne sığınmış olan Özbek'in eski zevcesi ve aynı zamanda son Irak Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul'un (572-590/1177-1194) kızı olan Melike Hatun ile de bu olaylardan bir süre sonra izdivaç etti. Bu arada Sultan, kendisinin Azerbaycan'ı ilhak etme çabaları sırasında ayaklanarak Hemedan'ı zapt eden Yıgan Taysı adlı Türk emîrini de mağlup ederek itaate getirmişti (622/1225).¹⁸

Tebriz'i başkent yaparak buraya yerleştikten sonra Gürcü topraklarına yürüyen Sultan Celâleddîn, 622/1225 senesi yazında Duvin şehrini fethettiği gibi Garni civarında da kalabalık Gürcü ordusunu bozguna uğrattı, ayrıca Zun kentini zapt etti. Sonrasında Tebriz'de kendisine karşı oluşan muhalefeti bertaraf eden ve Arran'ı da topraklarına katan Sultan, 623/1226 baharında Gürcistan üzerine ikinci seferini yaparak Gürcü Krallığı'nın başkenti Tiflis'i fethetti. Celâleddîn bir yandan Gürcülerle cihad etmekte, diğer yandan ülkesinde kendisine karşı ayaklanan birtakım muhalifleri ortadan kaldırmak için ani

¹⁷ Sultan Celâleddîn'in Hindistan'da bulunduğu üç sene boyunca gerçekleştirdiği siyasi ve askerî faaliyetlere dair malumat için bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 161-169; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 349-353; Reşîdüddîn, *Câmî'u't-tevârih (Selâtîn-i Hârizm)*, 41-44; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 4/423-424; Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2/515-516; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 27-33; A. S. Bazmee Ansari, "İltutmuş", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/158-159.

¹⁸ Sultan Celâleddîn'in Hindistan'dan İran'a döndükten sonraki hareketi hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/385-388, 391-394, 396-398; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 174-179, 192-196, 205-207; Cüveynî, *Gihân-güşâ*, 353-359; Reşîdüddîn, *Câmî'u't-tevârih (Selâtîn-i Hârizm)*, 44-48; Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, 3/49-50; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 33-38, 41-43, 52-54; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular* (Ankara: TTK, 1991), 80-81.

hareketlerle ilgili bölgelere intikal ederek asileri cezalandırmaya çalışmaktaydı. Bir ara Barak Hâcib'in ayaklanmasını bastırmak için Kirman'a gitti. Yaz mevsiminde tekrar Gürcülere yönelen Celâleddîn, Ani ve Kars'ı kuşattıysa da sonuç elde edemedi. Aynı dönemde Celâleddîn'in veziri Şerefülmülk'ün Hârizmli kuvvetlere Erzenürrûm havalisine kadar uzanan yağma akınları yaptırması ve bu kuvvetlerin Ahlat civarında el-Cezîre Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın (596-635/1200-1237) buradaki valisi olan Hâcib Hüsâmeddîn Alî'nin askerleri tarafından saldırıya uğraması yüzünden Celâleddîn 623/1226 sonlarında Ahlat'ı muhasara etti. Ancak burada çarpışmalar devam etmekte iken Yıva Türkmenleri'nin Celâleddîn'in Azerbaycan'daki topraklarına taarruzu onun Ahlat önünden çekilmesine sebep oldu. Bu Türkmenleri cezalandıran Celâleddîn 625/1228'de İsfahan'a yaklaşan Moğol ordusuyla şiddetli bir muharebeye girişti, düşmanını mağlup edemeyip ric'ate mecbur oldu, fakat onun bu Moğol ordusuna verdiği büyük zarar nedeniyle Moğollar da çekilmek durumunda kaldılar. Yönünü bir kez daha Gürcülere çeviren Sultan Celâleddîn onların hâkimiyetindeki Lori şehrine asker sevk ederek burayı fethetti, ardından Gürcülerin kendisini ülkelerinden kesin biçimde uzaklaştırmak için Ermenilerden, Kıpçaklardan ve muhtelif Kafkas kavimlerinden yardım alarak teşkil ettikleri büyük orduyu Betak Gölü civarında mahvetti, bu muzaferiyetleri müteakip Şekan, Gag ve Kağızman gibi Gürcü kalelerini ele geçirdi (626/1229).¹⁹

Bu süreçte Celâleddîn Hârizmşâh, Moğolların bir zaman sonra yeniden İran'a yöneleceklerinin farkında olarak kendi topraklarına komşu olan İslâm devletleriyle de Moğollara karşı ittifak peşindeydi. Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd (616-634/1220-1237) ile dostane münasebetler tesis eden Sultan Celâleddîn, bundan başka Dimaşk-Filistin Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Mu'azzam Îsâ (615-624/1218-1227) ve Erbil Atabegi Muzafferüddîn Kökböri (586-630/1190-1233) ile de bir ittifak cephesi kurmuştu.²⁰ Ne var ki Celâleddîn; evvelce Doğu Anadolu'daki yağma akınlarından dönen Hârizmşâh askerlerine saldıran, üstelik kendisinin yokluğunda Azerbaycan'daki Hârizmşâh topraklarına taarruz eden Ahlat'taki Eyyûbî garnizonunu ve bunların kumandanı Hüsâmeddîn Alî'yi cezalandırmak, ayrıca Hârizmşâhların Moğollara mukabele edemeyeceğini anlayan Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın Moğollara karşı pasif bir siyaset

¹⁹ Sultan Celâleddîn'in İran ve Azerbaycan hâkimi olduğu yıllarda Gürcüler ve Moğollarla mücadelesine, ayrıca çevresindeki İslâm devletleriyle ilişkilerine dair bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/394-398, 412-413, 416-418, 421-424, 432-433, 438-440; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 197-200, 211-215, 217-218, 232-238, 291-293; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 359-371; Reşîdüddîn, *Câmî'u't-tevârih (Selâtin-i Hârizm)*, 49-57; Hamdullâh el-Müstevfî, *Güzide*, 400; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 4/428-432; Yınanç, "Celâleddîn Harzemşah", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, 3/50-51; Taneri, *Celâli'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 47-51, 63-65, 73-76; Taneri, "Celâleddîn Hârizmşah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7/249-250.

²⁰ Celâleddîn'in komşu olduğu İslâm hükümdarlarıyla dostluk ve ittifak amacıyla kurduğu ilişkiler hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/415; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 194, 261-262; Nâsirüddîn Hüseyin b. Muhammed er-Rugadî İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâ'yye fî'l-umûri'l-Alâ'yye (Selçuknâme II)*, trc. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK, 2014), 369-374; Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Haseneyn Muhammed Rebî' (Kahire: 1972), 4/145-146; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, (Ankara: TTK, 1988), 82-85; Taneri, *Celâli'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 63-67.

izlemeye başlamasına öfkelenerek Anadolu topraklarını zapt etmek ve buna da Sultan Alâeddîn'in müttefiki el-Melikü'l-Eşref'in hâkimiyetinde bulunan ve stratejik bir mevki olan Ahlat'tan başlamak gibi hedeflerle bir kez daha bu şehir üzerine yürüdü. Celâleddîn'in Ahlat'ı muhasarası sırasında Halife el-Müstansır-Billâh (623-640/1226-1242) ve Alâeddîn Keykubâd gibi İslâm hükümdarları kendisine mani olmak istedilerse de bu yoldaki müzakereler sonuç vermedi. Celâleddîn tarafından ısrarla sıkıştırılıp işgal edilen şehrin akıbeti dehşetli oldu; Ahlat'taki Müslüman ahali Hârizmşâh askerleri tarafından katliama tâbi tutuldu ve şehir tahrip edildi (627/1230). Daha önce Moğollara ve Gürcülere karşı verdiği mücadele ile ünlenen Celâleddîn, Ahlat muhasarası dolayısıyla tüm Müslümanların nefretini celp etmişti. Kendi ülkesini Celâleddîn karşısında emniyette görmeyen Sultan Alâeddîn de el-Cezîre Eyyûbî hâkimi el-Melikü'l-Eşref ve onun ağabeyi olan Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Kâmil Muhammed (615-635/1218-1238) ile Celâleddîn'e karşı ittifak etmişti. Ahlat'ın düşüşü ve feci akıbeti sonrasında taraflar arasında harp kaçınılmaz hâle geldi. Sultan Alâeddîn ile el-Melikü'l-Eşref idaresindeki birleşik Selçuklu-Eyyûbî ordusuyla Celâleddîn ve müttefiki Erzenürrûm meliki Rükneddîn Cihânşâh kumandasındaki ordular arasında Ramazan 627/Ağustos 1230'da Yassıçimen mevkiinde meydana gelen muharebede Celâleddîn ile müttefiki mağlup oldu. Muharebe sonrasında hasımlarıyla mütareke yapan Celâleddîn Azerbaycan'a döndü.²¹

Şarkta Müslümanlarca meskûn geniş kitayı, ayrıca Çinliler ile Tangutların ülkelerini büyük tahribata uğratmış olan Cengiz 1227'de ölmüş ve iki senelik bir aradan sonra Moğol tahtına Cengiz'in üçüncü oğlu Ögedey geçmişti.²² Onun başlıca planlarından biri, artık bütünüyle inkıza uğramış olan Hârizmşâhların son faal lideri konumundaki Sultan Celâleddîn'i ele geçirmektir. Bu maksatla sevk edilen Curmagun Noyan'ın kuvvetli birliklerle Ceyhun'u batıya doğru geçip Azerbaycan'a yaklaştığını öğrenen Celâleddîn, bir taraftan Moğollara karşı koyabilmek için Azerbaycan'ın kuzeyindeki Mugan'da askerlerini bir araya getirmeye çalışıyor, diğer taraftan evvelce hasmı olan Sultan Alâeddîn'den ve bazı Eyyûbî hâkimlerinden yardım istiyordu. Fakat hem Moğolların sürati hem de Ahlat hadisesi yüzünden kendisine duyulan nefret sebebiyle Celâleddîn beklediği yardımı elde edemedi. Mugan'da Moğollar tarafından basılan Celâleddîn plan değiştirdi, Gence'ye uğrayarak buradaki isyanı bastırdı, mümkünse el-Melikü'l-Eşref ile diğer bir kısım İslâm

²¹ Ahlat'ın Celâleddîn tarafından işgali ve Yassıçimen Muharebesi hakkında geniş malumat için bkz. İbnü'l-Esr, *el-Kâmil*, 12/450-451, 453-455; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 299-321, 329-335; Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, thk. İbrâhîm ez-Zeybek (Dimaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013), 22/303-305; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 371-377; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye*, 374-384, 388-400; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, 4/294-301; Reşîdüddîn, *Câmî'u't-tevârih* (*Selâtin-i Hârizm*), 58-64; Hamdullâh el-Müstevfî, *Güzide*, 400; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 4/432-435; Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2/527-529; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 388-393; Yinanç, "Celâleddin Harzemşah", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, 3/51-52; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 66-72; Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7/250; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)* (Ankara: TTK 2003), 48-63.

²² *Gizli Tarih*, 187-191; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 186-189; Reşîdüddîn, *Câmî'u't-tevârih* (*Mongols*), 2/261-263, 311-312; Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2/522-523, 525-526; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 142-144, 162-163.

hükümdarlarının desteğini almak ve Moğol takibinden kurtulmak için maiyetiyle birlikte güneye inerek Doğu Anadolu'ya girdi. Yardım göremeyeceğini anlamasına rağmen güneye doğru yoluna devam etti, bazı Selçuklu beldelerine yağma akınları tertip ettirdi. Nihayet 629/1231 senesinin yazında Dicle Köprüsü yanında Moğolların baskınına uğradı. Maiyeti dağılan Celâleddîn Meyyâfârîkîn taraflarına yöneldi, ancak burada -kuvvetli rivayete göre- kardeşi Ahlat'ta Hârizmliler tarafından katledilen bir Kürt tarafından öldürüldü.²³

2. Kādî Beyzâvî'ye Göre Sultan Celâleddîn Hârizmşâh

Nizâmü't-tevârih'in Hârizmşâhlara ayrılan bölümü, müellifin eserin geri kalanındaki hanedanlar için yaptığı gibi, bu hanedana mensup hükümdarların sayısının ve bunların kaç yıl hükümdarlık ettiğinin zikriyle başlamaktadır. Hârizmşâhlar Devleti'nin başında bulunmuş sekiz hükümdarın toplam 128 sene idarecilik yaptığı ifade edildikten sonra bu hükümdarların isimleri listelenmiş, hanedanın müessisi olan Muhammed b. Anuş Tigin'le birlikte Hârizmşâhlar anlatısına başlanmış ve bundan sonra sırasıyla Atsız b. Muhammed, İl Arslan b. Atsız, Sultanşâh b. İl Arslan, Alâeddîn Tekiş b. İl Arslan, Sultan Muhammed b. Tekiş, Sultan Celâleddîn b. Muhammed ve Sultan Gıyâseddîn b. Muhammed dönemlerine ilişkin kısa malumat verilmiştir.²⁴ Bununla birlikte bu kısımda verilen en geniş bilginin Sultan Celâleddîn b. Muhammed yani Celâleddîn Hârizmşâh dönemine ait olduğu görülmektedir.²⁵

Kādî Beyzâvî'nin Sultan Celâleddîn devrine dair verdiği bilgilere göre Hârizmşâh ordusunun mağlup olup dağılması üzerine Celâleddîn Hindistan taraflarına gitmiş, Moğol askerleri onun vaziyetinden haberdar olamamışlar, her iki tarafın askerlerinin izdihamından ötürü herkesin durumu sıkıntıya girmiş ve nihayet taraflar kendi bölgelerine geri dönmüşlerdir. Sultan Celâleddîn Moğolların avdetini işitince kendisi de geri dönüp Fars bölgesine gelerek Atabeg Sa'd b. Zengî ile görüşmüş, oradan Bağdad tarafına yönelmiş, Kādî Bahâüddîn-i Kâzerûnî ve İmâdüddîn-i Azîzân elçilik vazifesiyle²⁶ Celâleddîn'e gelmişler ve neticede (Abbâsî Hilâfeti ile Celâleddîn arasında) sulh yapılmıştır. Sonrasında Celâleddîn Ahlat'a müteveccih olup dört ay müddetle burayı muhasara etmiş, şehri zapt edince de katliam yapmıştır. Celâleddîn oradan hareketle Azerbaycan bölgesine gittiği vakit Atabeg Özbek b. Muhammed b. İldeniz kendisinden kaçarak Alıncak Kalesi'ne sığınmış, Celâleddîn de Tebriz şehrine gelip bir süre için burada

²³ Celâleddîn Hârizmşâh'ın son faaliyetleri ve ölümü hakkındaki muhtelif rivayetler için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/460-462, 465, 467; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 350-358, 361-363, 369-383; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî* (Hârezmşâhlar), 144; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 378-384; Reşîdüddîn, *Câmî'u't-tevârih* (Selâtîn-i Hârizm), 64-67; Hamdullâh el-Müstevfî, *Güzide*, 401; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 4/435-436; Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2/529; Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, 3/52; Taneri, *Celâlî'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 76-82.

²⁴ Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, (nşr. Muhaddis), 128-131.

²⁵ Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, (nşr. Muhaddis), 130-131.

²⁶ Ş. Şemsullâh Kâdirî (nşr., 82) ve B. Kerîmî'nin (nşr., 93) metinlerinde bu iki zatın Sultan Celâleddîn nezdine elçilik vazifesiyle gittikleri açıkça belirtilmekle beraber ("از پیش برسمالت رفته بودند") Muhaddis'in metninde onların bu vazifesine değinilmemiştir.

ikamet etmiş, ardından Gürcü memleketine varmış ve Tiflis ile birlikte bu coğrafyadaki birkaç şehri fethetmiştir. Nihayet Mugan kentine gelerek burada Moğollardan habersiz şekilde eğlenceyle meşgul olmaya başlamış, ansızın Moğol baskınına uğrayınca yanındakiler tamamen dağılmış, kendisi de firar etmiş ve akıbeti meçhul kalmıştır. Müellif bundan sonra; bazılarının kavline göre Sultan Celâleddîn'in birkaç kişiyle beraber²⁷ Musul yoluna düştüğünü, bu bölgede Kürtlerin tanımadıkları hâlde onların elbise ve ziynetlerine tamah ederek onları öldürdüğünü söylemekte, Celâleddîn'in ölümünün ardından zevcesi Melike Hatun'un Şam taraflarına gittiğini ve daha sonra Atabeg Ebû Bekr'in²⁸ bir şahsı gönderip bu hanımı Şîrâz'a getirttiğini naklederek bu bölümü sonlandırmaktadır.²⁹

Aşağıda Kādî Beyzâvî'nin Sultan Celâleddîn Hârizmşâh dönemine dair kayıtları tek tek incelenerek dönemin diğer kaynakları ışığında değerlendirilecek ve Beyzâvî'nin kayıtlarının sıhhat durumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

2.1. Nizâmü't-Tevârih'te Celâleddîn Hârizmşâh'ın Hindistan'a Gidişinden Tekrar İran'a Dönüşüne Kadarki Sürecin Anlatımı

Nizâmü't-tevârih'teki bilgiye nazaran, Hârizmşâh ordusu mağlup olunca Celâleddîn Hindistan'a gitmiş ve Moğollar ondan haber alamamışlardır. Buradaki kayıttaki Celâleddîn devrinin ilk hadisesi olan, onun Hârizm ülkesinin payitahtı Gürgenç'e gelerek idareyi ele almasından ve kısa müddet sonra burayı terk etmek zorunda bırakılmasından bahsedilmemektedir. Bu hadisenin eserde yer almamasının sebebi, Kādî Beyzâvî'nin Hârizmşâhlar kısmını kaleme alırken birinci kaynak ittihaz ettiği anlaşılan İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inde³⁰ de mezkûr hadiseye yer verilmemesi olabilir. Dönem olaylarını diğer kaynaklara dayanarak mücmelen aktardığımız kısımda görüldüğü üzere Sultan Celâleddîn, Sind Irmağı kenarında vukua gelen ve Hârizmşâhlar aleyhine neticelenen muharebe

²⁷ Sultan Celâleddîn'in birkaç kişiyle birlikte firar ettiğini bildiren “با چندین تن” ibaresi Muhaddis neşrinde yer almamaktadır.

²⁸ Bu isim, eserin görebildiğimiz nüshalarından yalnızca bir tanesinde (Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 836, vr. 63b-64a) “Atabeg Ebû Bekr” şeklinde doğru yazılmış, diğer nüsha ve neşirlerde sürekli “Atabeg Sa'd bin Ebû Bekr” şeklinde yanlış imla edilmiştir.

²⁹ Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, (nşr. Muhaddis), 130-131; Karakoç, *Kādî Beyzâvî ve Nizâmu't-Tevârih'inin Edisyon Kritiği ve Tahlili*, trc. 131-132, thk. 141-142.

³⁰ *Nizâmü't-tevârih*'in Hârizmşâhlar kısmı üzerine tarafımızdan yapılan genel incelemeden anlaşıldığı üzere, Kādî Beyzâvî ilgili kısmı kaleme alırken ekseriyetle İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târih* adlı umumi tarihinden istifade etmiştir. Müellifin Hârizmşâhlar hanedanının müessisi olan Muhammed b. Anuş Tigin'in halka güzel muamalesini anlattığı cümlelerin üslubu (bkz. Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, (nşr. Muhaddis), 128-129), İl Arslan'ın ismini genelde “Arslan” şeklinde vermesi (nşr. Kâdirî, 81; nşr. Kerîmî, 91-92), Tekiş'in Sultanşâh'ı ve onun müttefiki olan Karahıtayları bertaraf etmek için yaptığı harp hilesini anlatış tarzı (nşr. Kâdirî, 81; nşr. Kerîmî, 92) ve Celâleddîn Mengübürti'nin akıbetinin meçhul kaldığını belirten cümlesi (nşr. Kâdirî, 82; nşr. Kerîmî, 93; nşr. Muhaddis, 131) gibi noktalarda *Nizâmü't-tevârih* ile *el-Kâmil* arasındaki benzerlik, Kādî Beyzâvî'nin eserinin bu bölümlerinde *el-Kâmil*'den yararlandığını göstermektedir. Yine Beyzâvî'nin, Sultanşâh'ın Tekiş'e üstünlük sağlayıp Hârizm tahtını ele geçirmesi ve vefatına kadar tahtta kalması şeklindeki yanlış bilgiyi de (nşr. Kâdirî, 81; nşr. Kerîmî, 92; nşr. Muhaddis, 129) *el-Kâmil* dâhilindeki bir kayıttan aldığı tespit edilmiştir. Beyzâvî'nin Hârizmşâhlar kısmını hazırlarken atladığı bazı bilgilerin *el-Kâmil*'de de bulunmaması, müellifin mezkûr eseri kaynak ittihaz ettiğine bir başka delil olarak serdedilebilir.

akabinde Hindistan'a iltica etmişti. Kâdî Beyzâvî bu konuyla ilgili kaydında yalnız Hârizmşâh ordusunun mağlubiyetinden bahsetmekte, ayrıntı vermemektedir. Her ne kadar "Hârizmşâh askeri" ifadesindeki kapalılık, burada söz konusu edilen askerin önceki Hârizmşâh hükümdarı olan Sultan Alâeddîn Muhammed'in emrindeki bütün bir Hârizmşâh ordusu mu yoksa Celâleddîn Mengübürti'nin emrinde bulunan ordu mu olduğu hususunun tayinini engelse de³¹ cümlelerin devamında bu ordunun "dağıldığından" bahsedilmesi³² kale yahut şehir müdafaalarına değil açık alanda yapılan bir veya daha fazla muharebeye işaret etmektedir ve bununla da Sind Irmağı Muharebesi'nde alınan mağlubiyet kastedilmiş olmalıdır; zira Sultan Celâleddîn'in, vukuu sonrasında Hindistan'a gittiği mağlubiyet budur. Yani Beyzâvî'nin "Hârizmşâh askeri" ifadesiyle kastettiği, Celâleddîn'le birlikte Sind Irmağı kıyısında bozulan ordudur.

Buradan devamla Beyzâvî'nin, işin sonunda tarafların kendi bölgelerine çekildikleri ve Moğolların Celâleddîn'den haber alamadıkları şeklinde verdiği bilgi de doğrudur. Sind Nehri kıyısındaki savaşa dair malumat veren diğer kaynaklara göre bu muharebede hazır bulunan Cengiz, Celâleddîn'in Moğol askerlerine karşı verdiği cansıparane mücadeleden ve onun düşmana esir düşme zilletinden halas olmak amacıyla atıyla birlikte kendisini uçurumdan nehre bırakması şeklindeki şeci hareketinden son derece etkilenerek önce Celâleddîn'i takip ettirmemiş,³³ daha sonra ise onun tekrar güçlenerek Moğolların başına yeni işler açacağı endişesiyle Bala Noyan ile Törbay Tokşin kumandasında takipçi kıtalar göndererek onu ele geçirmeye çalışmış, ancak Celâleddîn Delhi istikametinde ilerleyerek Moğollara izini kaybettirmiş, takipçiler de onun Hindistan içlerine ilerlediğini anlayarak onu aramaktan vazgeçmiş ve geri dönmüşlerdi.³⁴

Eserde Sultan Celâleddîn'in Hindistan'da iken, Moğolların ülkelerine döndüklerini işiterek İran'daki Fars eyaletine geldiği ve burada Atabeg Sa'd b. Zengî ile görüştüğü bilgisi yer almaktadır. Aslında Celâleddîn'in Hindistan'dan avdetinin başka başka sebepleri mevcuttu. O, işin başında ülkesinin büyük kısmı Moğollar tarafından çiğnenmiş bir hükümdar olarak kendisine muvakkaten de olsa yerleşeceği bir yurt bulmak ve ana yurduna döneceği güne kadar güç toplamak amacıyla Hindistan'da kalmıştı. Ancak onun

³¹ "لشكر خوارزمشاه" ibaresi (bkz. Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, (nşr. Muhaddis), 130) hem "Sultan Muhammed Hârizmşâh'ın askerleri" hem de "Hârizmşâh ordusu" şeklinde anlaşılmaya müsaittir. Şu hâlde ilk bakışta ve sadece bu ibareden hareketle, bu askerin Sultan Muhammed'in emrinde olup Moğol istilası karşısında tutunamayan bütün bir Hârizmşâh ordusu mu yoksa Celâleddîn'in kumandası altında bulunan ve Sind Nehri kenarında mağlubiyet alan birlikler mi olduğunu tespit güçtür.

³² "چون لشكر خوارزمشاه منهزم شد و متفرق گشتند" Bkz. Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, (nşr. Muhaddis), 130.

³³ Celâleddîn Hârizmşâh'ın şecaatine hayran kalan Cengiz, etrafını saran Moğol süvarilerini püskürttükten sonra atının üzerinde olduğu hâlde uçurumdan nehre atlayan ve karşı sahile salimen ulaşan Celâleddîn'i uzaktan bir süre seyretmiş, onun peşinden nehre atlamak isteyen Moğol askerlerine engel olmuş ve yanında bulunan oğullarına şöyle demiştir: "Böyle bir oğula sahip olan babaya ne mutlu! İşte su ve ateş girdabından kendini kurtarıp sahile ulaştı. Bundan önce böyle bir adamı kimse ne görmüş ne de işitmiştir. Böyle bir adama adam demek yakışır ve böyle birinden değersiz adam çıkmaz." Bkz. Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 348-349; Reşidüddîn, *Câmi'u't-tevârih (Mongols)*, 2/256; Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2/515.

³⁴ Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 350; Reşidüddîn, *Câmi'u't-tevârih (Mongols)*, 2/257; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamani*, 28-29.

en başından beri bir sultandan ziyade serbest bir asker gibi hareket etmesi ve sürekli harekete ve mücadeleye meyyal tabiatı bölgedeki hükümdarları endişeye sevk etmiş ve her daim ona karşı teyakkuz hâlinde bulundurmuydu. Celâleddîn de Hindistan'daki kimi mahallî yöneticilerle harp ederek kimisiyle de sıhriyet kurarak burada hayatta kalmaya ve kuvvetlenmeye çabalamış, fakat bahsettiğimiz karakter özellikleri ve bu özelliklerin uyandırdığı endişe sebebiyle Delhi Türk Sultanlığı gibi bir gücü arkasına alamamıştı. Delhi Sultanı Şemseddîn İltutmış, kendisine yerleşmek üzere yer göstermesini isteyen Celâleddîn Hârizmşâh'ın nüfuz elde etmesini kendi devletin menfaatine uygun görmeyerek onun isteğini nazik biçimde reddetmişti.³⁵ Mültân hükümdarı Kabaca ile savaşa girişen Celâleddîn,³⁶ bir zaman sonra Şemseddîn İltutmış ile Kabaca'nın kendisini taretmek amacıyla ittifak ettiklerini öğrenmiş, artık Hindistan'ın kendisi ve adamları için fazlasıyla tehlikeli olduğuna kanaat getirmişti.³⁷ Biraderi Gıyâseddîn Pîrşâh'ın emrinden çıkarak Hindistan'da kendisinin emrine girmiş bulunan ümerânın da onu Irak-ı Acem'e gidip oranın idaresini Pîrşâh'ın elinden alma konusunda hırslandırması üzerine Celâleddîn bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra elinin altındaki kuvvetlerle birlikte adı geçen coğrafyaya hareket etmeye karar vermişti.³⁸

Celâleddîn Hindistan'dan işte bu sebeplerle ayrılmış ve yeni hükûmet merkezine doğru yola çıkmıştır. Bununla birlikte Kādî Beyzâvî'nin, Moğolların geri döndükleri haberini alması üzerine Celâleddîn'in batıya hareket ettiğine yönelik ifadesi de yanlış olmayıp burada sıralanan sebeplerle tezat oluşturmamaktadır. Çünkü gerçekten de Celâleddîn Mengübürti'nin Hindistan'dan İran'a dönüşü Moğolların Sind kıyılarından uzaklaşmalarından sonra gerçekleştiği gibi³⁹ -nehir kıyıları ve geçitleri düşman tarafından

³⁵ Şemseddîn'in bunu yaparken ileri sürdüğü mazeret, kendi topraklarının ikliminin ve suyunun Celâleddîn ve adamlarına uygun gelmeyeceği şeklindeydi. Şemseddîn, Celâleddîn'i asilerin mesken tuttuğu başka bölgelere yönlendirmek istemiş ve oraları temizlemesi hâlinde o bölgelere yerleşebileceğini söylemişti. Bkz. Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 350-351; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-tevârih (Selâtin-i Hârizm)*, 42; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 29.

³⁶ Sultan Celâleddîn başlangıçta Kabaca ile yakınlık kurmuş olmasına rağmen sonradan vaziyet değişti. Zira Kabaca, Celâleddîn'in meliklik devrinde vezirliğini yapmış olan Şemsülmülk Alp el-Herevî'yi öldürtmüştü. Ayrıca sabık Herat hâkimi ve Celâleddîn'in müttefiki olan Emîn Melik'in oğlu, Kabaca'nın idaresindeki bir beldede katledilmiş ve Kabaca bu katili ödüllendirmişti. Bu olaylar yüzünden Celâleddîn, Kabaca ile mücadeleye başlayıp onun şehirlerine taarruz etti. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 163-164. Cüveynî'nin dediğine bakılırsa (*Cihân-güşâ*, 351-352; ayrıca bkz. Reşîdüddîn, *Câmi'u't-tevârih (Selâtin-i Hârizm)*, 42-43) Celâleddîn'in Hindistan'daki mütteliklerinden Raca Kokar Sangin ile Kabaca arasında husumet bulunmakta olup Celâleddîn bu yüzden Kabaca'yı cezalandırmak isteyerek onun beldelerine yürümüş, Celâleddîn'in vergi talebinin Kabaca tarafından reddedilmesi üzerine de onunla mücadelesi sürüp gitmişti.

³⁷ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 168; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 31-32.

³⁸ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 169; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 353; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-tevârih (Selâtin-i Hârizm)*, 43.

³⁹ Cengiz ordusuyla birlikte 619/1222 sonbaharında Ceyhun'u kuzeye doğru geçerek tekrar Mâverâünnehr'e gitmiş, işgal ve tahrip ettirdiği Hârizm ülkesinde bir seneden fazla kalmış ve kendi karargâhı olan Karakurum'a 621/1224 yılı içerisinde ulaşmıştı. Bkz. Reşîdüddîn, *Câmi'u't-tevârih (Mongols)*, 2/260; Barthold, *Türkistan*, 555-557. Celâleddîn'in İran topraklarına dönüşü de 621/1224 yılındadır. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 174; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 32.

tutulmuş bir coğrafyada uzun yol katetmenin güçlüğü dikkate alınırsa- Celâleddîn'in de Irak-ı Acem'e hareket etmeden önce Moğol ordularının geri dönerek Hind hududundan uzaklaşmış olduğuna ve bilhassa onun kullanacağı Hindistan-Kirman-Şîrâz güzergâhının emniyetli bulunduğuna dair haberler almış olmasının zarureti vardır.⁴⁰

Kâdî Beyzâvî'nin Sultan Celâleddîn'in Hindistan'dan dönüş yolculuğuna dair kaydı, Celâleddîn'in Fars bölgesinde Atabeg Sa'd b. Zengî ile görüşmesine dair ifadeyle sınırlıdır. Ancak biz, diğer kaynaklar vasıtasıyla Celâleddîn'in Hindistan'dan ayrıldıktan sonra evvela Kirman'a geldiğini biliyoruz. O, evvelce kardeşi Gıyâseddîn Pîrşâh'ın hizmetinde bulunmuş olan Barak Hâcib'in yönetimindeki Kirman'a uğrayarak Barak'ın bağlılığını kabul etmiş ve onun kızıyla izdivaç da etmişti. Fakat bir süre sonra Celâleddîn'le Barak arasında karşılıklı bir güven probleminin ortaya çıkması, Barak'ın -Şemseddîn İltutmuş'ın mazeretine benzer biçimde- kendi idare alanında Sultan'ın ikametine uygun bir mahal bulunmadığını ve Sultan'ın buralarda rahat etmeyeceğini söylemesi gibi nedenlerle Sultan, Fars Atabegleri olan Salgurluların memleketine doğru yola çıkmıştı.⁴¹ Beyzâvî'nin metninde Celâleddîn'in Atabeg Sa'd'la görüşmesi hakkında ayrıntı verilmemekle birlikte, bunun düşmanlığı tetikleyecek bir mülakat olmadığını anlamak güç değildir. Çünkü asker ve malzeme bakımından iyi durumda olmadığı ve istenmediği coğrafyalardan ayrılarak buraya bir bakıma mecburen geldiği anlaşılan Celâleddîn'in, kardeşinin ülkesine giderken herhangi bir hâkimle çatışmak istememiş olması icap eder. Elbette Celâleddîn'in Sa'd b. Zengî ile görüşmesinin *Nizâmü't-tevârih* müellifi tarafından birkaç kelimeyle olsun aydınlatılması beklenirdi. Diğer kaynaklara göre Celâleddîn, Atabeg Sa'd'ın idaresindeki Şîrâz'a vasil olduğunda kendisine bağlılık arz eden Atabeg'in tabiiyetini kabul etmiş ve Barak Hâcib'in kızından sonra Atabeg'in kızı ile de evlenmişti.⁴² Sultan'ın bu tarz akrabalıklar kurmaktan maksadı, kardeşi Gıyâseddîn'in topraklarını ele geçireceği sırada yanında müttefikler bulabilme düşüncesi idi.

Dönem vukuatını ele alırken teferruatı diğer kaynaklara havale edip kısaca değindiğimiz üzere Sultan Celâleddîn Mengübürti, Atabeg Sa'd'ın memleketinden ayrılarak kendi kardeşi Gıyâseddîn Pîrşâh'ın elindeki İsfahan'a gelip burayı da sulh yoluyla teslim

⁴⁰ Üstelik Nesevî'nin haber verdiğine göre (*Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 174) bu yolculukta Celâleddîn'in yanında yalnızca 4000 asker bulunmakta olup bunlardan bazıları at bulamadıkları için öküz ve eşeklere binmişlerdi. Yani bu yolculuk zaten fevkalâde zorlu şerait altında gerçekleşecekti ve Celâleddîn bu şartlar altında Moğollarla karşılaşmayı göze alamazdı. Bu yüzden de onun Moğolların geri dönmüş veya en azından uzaklaşmış olduklarını hesap etmiş ve onların Hind sınırından uzaklaşmalarından sonra İran yoluna çıkmış olması gerekir.

⁴¹ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 174-176; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 353-354; Reşidüddîn, *Câmî'u't-tevârih (Selâtîn-i Hârizm)*, 44. Ancak Nesevî, Sultan Celâleddîn'in Barak Hâcib'in kızıyla izdivacıdan bahsetmemekte, yalnızca Barak'ın Celâleddîn'i ağırlayıp ona boyun eğdiğini, Celâleddîn'in de onu mevkiinde bıraktığını bildirmektedir.

⁴² Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 176; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 354; Reşidüddîn, *Câmî'u't-tevârih (Selâtîn-i Hârizm)*, 44-45; Merçil, *Salgurlular*, 80-81; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 34-35. Yine Cüveynî'nin aynı yerde haber verdiğine göre Celâleddîn, Atabeg Sa'd'a duyduğu yakınlığı izhar için ona "Karındaş Hân" lakabını da vermişti.

almıştı. Bu şekilde askerlerini teçhiz edecek duruma gelmiş ve kardeşiyle karşılaşmaya kısmen hazır hâle gelmiş olan Celâleddîn, Gıyâseddîn'i oyalamak ve bu arada diğer eksiklerini ikmal etmek istemiş, başından geçen fevkalâde zorlu hadiseler sonrasında İsfahan'a yalnızca bir miktar istirahat etmek amacıyla geldiğini söyleyerek kardeşinin kendisine karşı kuvvet celbetmesinin önüne geçmiş, diğer taraftan da Gıyâseddîn'in emrindeki kumandanları kendi tarafına çekmiş ve yaptığı baskınla kardeşini gafil avlayarak onu önce firara, ardından itaate mecbur edip resmen sultan olmuştu.⁴³ *Nizâmü't-tevârih*'te ise Celâleddîn'in Gıyâseddîn'le münasebetine ve ona galebe etmesine dair bilgi bulunmamaktadır. Oysa bu hadiseler Celâleddîn'in İran'da yeniden hâkimiyet tesis etmesinin ve bu bölgede Hârizmşâhların yeniden -fakat muvakkaten- yükselişinin anahtarı hükmündeydi.⁴⁴ Nesevî'den öğrendiğimize göre Sultan Muhammed Hârizmşâh'ın vefatından ve Hârizmşâhların inhitatından sonra istiklal ilan etmiş olan tüm Horasan, Irak ve Mâzenderân hâkimleri, Irak-ı Acem'in yani İran'ın batısının Gıyâseddîn'den Celâleddîn'e geçişi üzerine onun kapısında toplanmışlar ve kendisine itaat etmişlerdir.⁴⁵ Bu mühim olaydan, yani Celâleddîn'in İran'da hâkimiyet kurmasından *Nizâmü't-tevârih*'te bahsedilmemesinde eserin Hârizmşâhlar kısmında kullanılan başlıca kaynağın etkili olduğu düşünülebilir. Gerçekten de İbnü'l-Esîr, Celâleddîn'in İsfahan'ı elde etmesi haricinde, onun Hindistan dönüşünde Gıyâseddîn'le ilk münasebetlerine ve İran coğrafyasında kendi hükûmetini tesis edişine dair malumat vermemektedir ve herhâlde *Nizâmü't-tevârih* müellifi de onun tesiriyle söz konusu vukuatın aktarımını lüzumsuz görmüştür.

2.2. Sultan Celâleddîn Hârizmşâh'ın Abbâsî Hilâfeti ile Münasebetine Temas Edilmesi

Beyzâvî'nin sıradaki cümlesi, Sultan Celâleddîn Mengübirtî'nin Abbâsî Hilâfeti ile ilişkileri hakkındadır. Buna göre Celâleddîn, Atabeg Sa'd ile mülakatından sonra Hilâfet

⁴³ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 176-178; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 355; Reşîdüddîn, *Câmî'u't-Tevârih (Selâtîn-i Hârizm)*, 45; Tanerî, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 35-36. Sultan Celâleddîn'in Gıyâseddîn Pîrşâh'ı saltanat meselesinde bertaraf ettiğinden bahseden kaynakların tümü, Celâleddîn'in tahta çıkınca Gıyâseddîn'e ve annesine -Celâleddîn ile Gıyâseddîn baba bir kardeş olup farklı annelerden doğmuşlardı- gayet iyi muamelede bulunduğunu ve onların gönlünü aldığını kaydetmektedirler. Celâleddîn'in İran'daki diğer hâkimlerle olduğu gibi kendi biraderiyle de iyi geçinmek istediği ve onu kazanarak Moğollarla ve diğer düşmanlarıyla mücadelesinde ondan yararlanmayı planladığı anlaşılmaktadır.

⁴⁴ Moğollar her ne kadar Hârizmşâhlar İmparatorluğu'nu dağıtmış iseler de, anlaşıldığına göre devletin inkırazından Sultan Celâleddîn'in Hindistan'dan dönüşüne kadar geçen sürede Batı İran'daki mahallî idareciler Gıyâseddîn Pîrşâh'ın buyruğuna muti olmuşlardı. Mesela Celâleddîn Hindistan'dan İran'a döndüğü sırada Barak Hâcib Kirman'ı hâlen Gıyâseddîn Pîrşâh namına idare ediyordu. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 174. Celâleddîn'in asker azlığına ve güçsüzlüğüne rağmen Fars Atabegi Sa'd da Celâleddîn'den istifade etmek yerine onun buyruğu altına girmişti. Bu gibi durumlar, İran'ın batısında olup Moğolların fiilen hüküm sürmediği bölgelerde hâlen Hârizmşâh nüfuzunun devam ettiğini göstermektedir. Celâleddîn karizmasında bir liderin Irak-ı Acem'in idaresini devralması da Hârizmşâhların İran'da bir nebze olsun ihyası manasını taşıyordu. Nitekim Moğollar da bunu böyle telakki etmişler, Ögedey'in hanlığının başından itibaren Celâleddîn'in Batı İran'daki varlığı, Moğol dış siyasetinin temel meselelerinden biri olarak ele alınmıştır.

⁴⁵ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 178-179.

merkezi olan Bağdad üzerine yürümek niyetiyle yönünü oraya çevirmiş, fakat Hilâfet makamından kendisine gönderilen elçiler⁴⁶ vasıtasıyla taraflar arasında sulh gerçekleşmiştir. Kaynaklarımızın ilgili bölümlerinde, Tekiş döneminde başlayıp onun oğlu Alâeddîn Muhammed Hârizmşâh zamanında devam eden Abbâsî-Hârizmşâh anlaşmazlığının Celâleddîn'in Hind ülkesinden dönüşünde de sürüp gittiğine dair kayıtlar görülmektedir. Önceden anlatıldığı gibi Sultan Celâleddîn Irak-ı Acem'e hâkim olup İran'ın diğer bölgelerindeki yöneticilerin de bağlılığını kabul ettikten sonra Hilâfet toprakları üzerine yürümeye karar vermişti.⁴⁷ Bu amaçla ilk olarak Halife en-Nâsır'ın mülküne dâhil olan Hûzistan'a gelerek 621/1224 yılının kış mevsimini burada geçirmiş, kendi üzerine sevk edilen Hilâfet birliklerini bozguna uğratmış, Tüster ve Basra havalisinde yağmalar yaptırmış, Dakûka'ya girerek halkın bir kısmını öldürmüş, kendisine boyun eğen Bevâzic kentine eman vermiş, ardından bir kez daha karşısına çıkan ve bu kez Cemâlüddîn Kuştımur kumandasında bulunan Hilâfet ordusunu yeniden mağlup etmişti.⁴⁸ Ancak Hilâfet topraklarında birtakım tahribatta bulunan Sultan Celâleddîn daha sonra Bağdad üzerine gitmek yerine Azerbaycan'a yönelmiş ve Azerbaycan atabegleri olan İldenizlilerin topraklarını ilhaka başlamıştı.

Celâleddîn döneminin diğer daha önemli hadiselerini de kısa geçen Kādî Beyzâvî'nin zaten bu dönemdeki Abbâsî-Hârizmşâh çatışması hakkında ayrıntı vermemesi belki anlaşılabilir bir durumdur. Bununla beraber aynı cümlede, Beyzâvî'nin esas mevzuu

⁴⁶ Her ne kadar elçilerin Halife en-Nâsır-Lidînillâh tarafından gönderilmiş olduğu *Nizâmü't-tevârîh*'te doğrudan belirtilmemişse de Bağdad'ın Hilâfet merkezi olduğu ve Celâleddîn'in de burayı tehdit ettiği göz önüne alındığında söz konusu elçilik heyetinin o sırada Hilâfet makamında bulunan en-Nâsır'ın emriyle harekete geçmiş olması icap eder.

⁴⁷ Sultan Celâleddîn'in bu hareketinin sebepleri incelendiği zaman karşımıza birkaç husus çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, Tekiş döneminde başlayan Abbâsî-Hârizmşâh münazaasının Celâleddîn tarafından Hârizmşâhlar lehine neticelendirilme gayretidir. Bu da ancak en-Nâsır'ın Celâleddîn'i "sultan" olarak tanımasıyla mümkün olabilirdi. Ancak olayların gidişatından hareketle; zaten yıllardır Hilâfet'in yeniden siyasi bir otorite vaziyeti almasına çabalanat dava eden, ayrıca evvelce Tekiş ile oğlu Alâeddîn Muhammed'i sultan olarak tanımamış olan en-Nâsır'ın Celâleddîn'i de sultan olarak selamlama niyetini taşımadığı rahatlıkla söylenebilir. ikincisi, Celâleddîn Moğollar karşısında kendisine destek olacak müttefikler edinme peşindeydi. Hilâfet ordusu kuvvetleri bir tarafa, İslâm dünyasının dinî liderliğini halife sıfatıyla deruhte eden şahsın bir çağrısıyla Müslüman coğrafyadan külliyetli miktarda asker toplanabilir, Celâleddîn de bu ordular vasıtasıyla düşmanına galip gelip ülkesini geri alabilirdi ve ihtimal ki Celâleddîn'in Irak'a gelişi sebeplerinden birisi bu idi. Bizzat Celâleddîn de -eğer rivayet doğruysa- Hilâfet ordusu kumandanı Kuştımur ile haberleşirken, kendilerinin karşı konulmaz bir düşman olan Moğollara karşı Emîrül-Mü'minin'in gölgesine sığınmak istediklerini söylüyordu. Bkz. Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 356. Fakat Hârizmşâhlarla zaten eskiden beri arası bozuk olan Hilâfet makamının çok geçmeden Celâleddîn ile birtakım çatışmalara girmiş oluşu, söz konusu ittifakın vukuunu ve Moğollara hep birlikte mukabele etme imkânını ortadan kaldırmıştır. Üçüncü ve bizce daha şaibeli olan sebep ise, Celâleddîn'in en-Nâsır'ı Moğollarla haberleşerek onları Hârizm ülkesinin üzerine taarruza teşvik etmiş olduğu yönündeki ithamıdır (Bu konudaki iddialara dair bilgi için bkz. Özdemir, *Moğol İstilas*, 118-124). Celâleddîn, en-Nâsır'ın Moğolları Hârizmşâhlara karşı tahrik ettiğini iddia ediyor, yani düpedüz onu Moğol İstilas'ına sebep olmakla suçluyor ve herhâlde bu yüzden -iş o noktaya gelirse- Bağdad'a yürüyüp Halife'yi cezalandırma amacı da güdüyordu.

⁴⁸ İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, 12/386-387; Nesevî, *Şîretü's-Sultân Celâleddîn*, 192-193; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 356-357; Reşîdüddîn, *Câmî'u't-tevârîh (Selâtin-i Hârizm)*, 46-47; Tanerî, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 52-54.

atlayıp teferruat mahiyetinde zikrettiği bilgiler cümlesinden olarak iki isimle karşılaşılmaktadır: Kādî Bahâüddîn-i Kâzerûnî ve İmâdüddîn-i Azîzân. Hilâfet ile Celâleddîn arasındaki elçi teatisine dair bilgi veren diğer müelliflerin eserlerinde, daha da önemlisi, Sultan Celâleddîn'e uzun yıllar münşî olarak hizmet eden ve onun protokollerinde sürekli hazır bulunan Nesevî'nin eserinde bu iki isim geçmemektedir. Bunlar yerine Hilâfet makamından Şemsüddîn adlı bir elçinin Celâleddîn Hârizmşâh'a gönderildiği,⁴⁹ en-Nâsır'ın vefatından sonra oğlu ez-Zâhir-Biemrillâh'ın hilâfete geçişini (622/1225) bildirmek üzere Celâleddîn'e Şeyh Necmüddîn-i Dâye er-Râzî ile Rüknuddîn b. Attâf'ın gönderildiği,⁵⁰ daha sonra ez-Zâhir'in oğlu ve halefi olan el-Müstansır-Billâh (623-640/1226-1242) tarafından, Ahlat'ın Hârizmlilerce işgal edildiği son muhasara devam ederken o sırada Hârizmşâh hâkimiyetinde bulunup el-Müstansır adına hutbe okunmayan yerlerde de hutbenin el-Müstansır adına okutulmasını talep etmek için Sa'düddîn İbnü'l-Hâcib isimli elçinin Celâleddîn'e gönderildiği, ardından aynı muhasara sürmekte iken bu kez muhasaranın kaldırılmasını rica için mezkûr Sa'düddîn ile beraber Emîr Feleküddîn b. Sungur et-Tavîl adlı elçinin gönderildiği,⁵¹ Ahlat'ın işgalinden sonra da yine Celâleddîn'e adı geçen Sa'düddîn ile Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'nin gönderildiği⁵² malumatı yer almaktadır.

Nizâmü't-tevârih'te Hilâfet murahhasları olarak gösterilen Kādî Bahâüddîn-i Kâzerûnî ve İmâdüddîn-i Azîzân'ın adlarının diğer müverrihlerin eserlerinde bulunmaması dolayısıyla Beyzâvî'nin bu isimleri nereden öğrendiğini saptamak ve bu bilginin doğruluğunu teyit etmek mümkün olmuyor. Taraflar arasında sulhun gerçekleştiği doğrultusundaki ifade ise nihayetinde doğrudur. en-Nâsır'ın son zamanlarında Hilâfet topraklarında yağma ve tahriplerde bulunmuş olan Sultan Celâleddîn, özellikle en-Nâsır'ın halefleri olan ez-Zâhir ile el-Müstansır'ın kendisine gönderdikleri elçilik heyetlerine mukabil kendi murahhaslarını göndererek Abbâsî-Hârizmşâh husumetini aradan giderecek cemilelerde bulunmuş ve en-Nâsır'dan sonra Hilâfet makamıyla -belki istemeyerek ve siyaset gereği de olsa- genelde iyi ilişkiler kurmuştur.⁵³

⁴⁹ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâliiddîn*, 220.

⁵⁰ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâliiddîn*, 280; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 54.

⁵¹ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâliiddîn*, 304-305, 307, 310.

⁵² Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâliiddîn*, 328.

⁵³ Mesela Sultan Celâleddîn, Hilâfet elçileri Şeyh Necmüddîn-i Dâye ve Rüknuddîn b. Attâf'ın kendi nezdine gönderilmelerine mukabil Kādî Mücürüddîn'i elçi olarak Bağdad'a doğru yola çıkarmış, ancak Halife ez-Zâhir'in vefat haberinin alınması üzerine bu zatın elçilik vazifesi akamete uğramıştı. Bununla birlikte Celâleddîn, adı geçen halifeye hediye edilmek üzere hazırlanmış olan pahalı hil'atleri bilahare yine Bağdad'a göndermiştir. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâliiddîn*, 280. Ahlat'ın düşürüldüğü muhasara sırasında Halife el-Müstansır tarafından gönderilen Sa'düddîn İbnü'l-Hâcib'e karşılık Sultan Celâleddîn de Hâcib Bedrüddîn Tutak b. İnanç Hân adlı son derece donanımlı bir Türk'ü Halife'ye elçilik memuriyetiyle göndermiş, neticede Halife ile Celâleddîn arasında ittifak muahedesi gerçekleşmişti. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâliiddîn*, 305-307. Yine Celâleddîn, Ahlat kuşatmasının kaldırılmasını rica için gelen Sa'düddîn ve Feleküddîn'in getirdiği hediyelere mukabele cümlesinden olarak Halife'ye kıymetli Tatar atları armağan etmek üzere Emîr-i Âhûr Necmüddîn ile Cemâlüddîn Alî el-İrâkî'yi Bağdad'a yollamıştı. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâliiddîn*, 328. Ele aldığımız dönemdeki ilişkilerin seyrini

2.3. Celâleddîn'in Ahlat'ı Muhasarasına ve İşgaline Dair Bilgi

Nizâmü't-tevârih'te Celâleddîn Hârizmşâh'ın ilk Ahlat kuşatmasından hiç bahsedilmemekte, yalnızca ikinci ve son kuşatmaya değinilmektedir. Müellifin olayları muhtasar biçimde aktaracağı bir eser hazırlama gayesinde olduğu dikkate alınır, Celâleddîn'in 623/1226 sonbaharında gerçekleştirdiği, lakin Azerbaycan'da taşkınlıklarda ve saldırılarda bulunan Yıva Türkmenlerini cezalandırmak maksadıyla kaldırdığı ilk ve neticesiz Ahlat kuşatmasından⁵⁴ bahsetmemesi gayritabii değildir. Buradaki asıl hata Celâleddîn'in Ahlat'ı düşürmesinin, onun Azerbaycan'ı Atabeg Özbek'in elinden almasından ve Gürcülere karşı zaferler kazanmasından önceye tarihlenmesidir. Zira öbür kaynakların anlatımından Ahlat'ın düşüşünün Sultan Celâleddîn'in son faaliyetlerinden biri olduğu ve bu hadisenin Celâleddîn'in Özbek ve Gürcülere galebesinden daha sonra gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Kādî Beyzâvî'nin bu muhasaranın dört ay sürdüğüne dair verdiği bilgi de yanlış olmalıdır. İbnü'l-Esîr Ahlat kuşatmasının başlangıç ve bitiş tarihi olarak 626 Şevvâl'inin başları ile 627 Cemâziyelevvel'inin sonlarını göstermektedir ki bu zaman aralığı 1229 senesi Ağustos sonları ile 1230 Nisan'ına tekabül etmekte olup⁵⁵ şu hâlde kuşatma İbnü'l-Esîr'in kaydına göre takribî yedi buçuk ay devam etmiştir. Cüveynî evvela kuşatmanın “on ay” sürdüğünü belirtmiş olsa da⁵⁶ yine onun eserinde yer alan Ahlat Fetihnâmesi'nde muhasaranın süresi için “sekiz ay” ifadesi kullanılmaktadır.⁵⁷ Kādî Beyzâvî'nin Ahlat muhasarasının dört ay sürdüğünü söylerken ilk muhasara ile ikincisini karıştırmış olabileceği düşünülse dahi bu kuşatmaların çağdaşı olup her iki kuşatmanın da başlangıç ve bitiş tarihlerini gün cinsinden nakleden İbnü'l-Esîr'in ilk kuşatmanın da yaklaşık bir buçuk ay devam ettiğine işaret etmesi⁵⁸ bu şıkkı elemektedir.

Kādî Beyzâvî'nin Ahlat'ın Hârizmşâh askerlerince işgaline ilişkin malumat verirken bir “katliam”dan bahsettiği görülmektedir. Kaynaklarımız bu bilgiyi teyit ediyorlar. Ahlat'ın son muhasaradaki vaziyeti içler acısıydı: Aylar süren kuşatma sebebiyle şehirde fiyatlar

Hârizmşâhların önceki iki hükümdarının dönemindekine nispetle çok daha müspet bir manzara arz etmesine rağmen, Celâleddîn'in kendi siyasi hedeflerine ulaşma noktasında Hilâfet makamının talep ve müdahalelerini fazlaca önemsemediğini, Abbâsî halifelerinin de Celâleddîn'i hiçbir zaman “sultan” olarak selamlamadıklarını da burada ifade etmek gerekir. Bkz. Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 55-56.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/422-424; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 64-65. Atâ Melik Cüveynî (*Cihân-güşâ*, 365-366) ve herhâlde ondan naklen Reşidüddîn (*Câmî'u't-tevârih (Selâtin-i Hârizm)*, 52-53) İbnü'l-Esîr'in bahsettiği Yıva Türkmenlerinin Azerbaycan şehirlerine saldırısı yerine Taymas ve Taynal komutasındaki Moğolların Irak'a yürüdüklerini, Sultan Celâleddîn'in bu haber üzerine Ahlat kuşatmasını kaldırıp Tebriz'e çekildiğini söylemektedir. Hamdullâh el-Müstevfî de (*Güzide*, 400) Irak'a bir ordunun saldırdığını ve Sultan'ın bu sebeple geri döndüğünü belirtiyor.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/450-451. Gerek İbnü'l-Esîr'in gerekse Cüveynî'nin (*Cihân-güşâ*, 374) şehrin düşüşü için verdikleri tarih 28 Cemâziyelevvel 627/14 Nisan 1230'dur.

⁵⁶ Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 372.

⁵⁷ Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 374.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/422-423. Bu müellifin dediğine göre ilk Ahlat kuşatması 623/1226 yılının 15 Zilkade'si (7 Kasım) ile 23 Zilhicce (15 Aralık) arasında vukua gelmişti.

artmış, para değersizleşmiş, halk evvela koyun ve sığırları, ardından at, eşek ve katırları, ardından da köpek, kedi ve fareleri yemeye başlamıştı.⁵⁹ Her biri sekiz kişi tarafından idare edilen on iki mancınıkla,⁶⁰ muhtelif kuşatma aletleriyle ve yangın çıkarmak üzere hazırlanan neftle⁶¹ ısrarla⁶² geceli gündüzlü dövülen ve bu hâlde sekiz ay kadar dayanan Ahlat, 28 Cemâziyelevvel/14 Nisan'daki umumi hücum sonucu düşmüştü.⁶³ Şehrin düşüşü sonrasındaki hadise öncekinden de acıklı olmuş, Hârizmşâh askerleri şehri üç gün müddetle katliam ve yağmaya tabi tutmuştu.⁶⁴ Bu muamele sona erdiğinde Ortaçağ'ın en mühim İslâm şehirlerinden olup "Kubbetü'l-İslâm" unvanıyla müstehir⁶⁵ Ahlat şehri harabeye dönmüş vaziyetteydi, halkının da ekserisi katledilmişti.

2.4. Sultan Celâleddîn'in Azerbaycan'daki Faaliyetlerinin Anlatımı

Ahlat'ın Celâleddîn tarafından işgalinin tarihî sırasının *Nizâmü't-tevârih* müellifi tarafından diğer kaynaklardan farklı verildiğini belirtmiştik. Kādî Beyzâvî sehven önce Ahlat'ın düşüşünü anlatıp sonra Celâleddîn'in Azerbaycan'a giderek Atabeg Özbek b. Muhammed'i firara mecbur bıraktığını, Özbek'in Alıncak'a iltica ettiğini ve Celâleddîn'in Tebriz'e yerleşip bir süre burada kaldığını kaydetmiştir. Hadiselerin sırasındaki karışıklığa mukabil, ilgili cümleler müstakilen ele alınarak diğer kaynakların beyanlarıyla mukayese edildiğinde bu cümlelerde verilen malumatın doğru olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de imparatorluğun eski topraklarını, en azından daha batıdaki kısmını yeniden ele geçirip kendi bayrağı altında birleştirme emelinde olan Celâleddîn, biraderi Gıyâseddîn Pîrşâh'ın mevkiini ele geçirdikten ve Batı İran'da hâkimiyet tesis ettikten sonra Halife en-Nâsır ile

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/451; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 310-311, 320. Yine Nesevî'nin kaydına göre (*Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 311) Ahlat'taki Müslüman ahali öylesine zayıf düşmüştü ki şehirdeki 20.000 kişi bir günde şehri terk edip dışarı çıkmaya mecbur kalmıştı. Bunlar zayıflıktan birbirini tanıyamaz hâldeydiler. Bu mağdurlara merhamet eden Hârizmşâh veziri Şerefülmülk'ün bunlara yedirilmek üzere her gün çok sayıda sığır kestirmesi de fayda vermemiş ve bu insanların çoğu sefalet içerisinde hayatını kaybetmişti.

⁶⁰ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 299.

⁶¹ Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 372.

⁶² Celâleddîn'in Ahlat'ı ne pahasına olursa olsun ele geçirmek istemesinin bir nedeni, evvelce Hâcib Hüsameddîn Alî'nin Hârizmşâh askerlerine saldırmasının ve yine onun kumandasındaki Eyyûbî kuvvetlerinin Hârizmşâhlar yönetimindeki Azerbaycan beldelerine taarruzunun intikamını almaktan başka, şehirdekilerin muhasara boyunca Celâleddîn'e ağır hakaretler savurmasıydı. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 310; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 372.

⁶³ Muhasara sırasında Celâleddîn'in hizmetinde Ahlat önlerinde bulunan Nesevî, şehrin içerisinde bulunan bazı kimselerle irtibat kurulduğunu ve onların sarkıttıkları ipler vasıtasıyla Hârizmşâh askerlerinin şehir surlarına tırmandığını haber vermektedir. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 320.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/451; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 321; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 372; Reşîdüddîn, *Câmî'u't-tevârih* (*Selâtin-i Hârizm*), 59; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 4/433. Nesevî, Celâleddîn'in Hârizmşâh askerini şehrin yağmasından alıkoyarsa askerî disiplinin gevşemesinden korktuğu için bu türlü muameleye izin vermek zorunda kaldığını bildiriyor. Bunun sonucunda şehrin Müslüman halkı, gömüp gizledikleri değerli emtianın yerini göstermeleri hususunda Hârizmşâh askerlerinin işkencesine maruz kalmıştı. Aynı müellifin Ahlat'ın üç gün süreyle katliam ve yağmaya tabi tutulduğunu söylemesine karşın Cüveynî ve Reşîdüddîn'in kayıtları bu muamelenin işgal günü sabahtan kuşluk vaktine dek sürdüğü yönündedir. Fakat herhâlde olayların bizzat içinde bulunan Nesevî'nin nakli itimada daha şayandır.

⁶⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 388.

mücadelelerde bulunmuş, 622/1225 yılı içinde de Azerbaycan'a yönelmişti. İlk olarak Merâğa önlerine ulaşan Celâleddîn, Gürcü taarruzlarından bıkmış olan Merâğa ahalisinin şehri kendisi gibi savaşçı ve özgüveni yüksek bir hükümdara teslim etmeyi kabul etmesi üzerine sulh yoluyla burayı teslim almıştı.⁶⁶

Celâleddîn'in Azerbaycan'ı ilhak planı bulunduğunu anlayan Azerbaycan atabegi yani İldenizli hükümdarı Özbek, onunla mücadele etmeye güç yetiremeyeceğinin farkına varmış ve hanımı Melike Hatun'u bırakıp Tebriz'den firar etmişti. Celâleddîn Tebriz havalisine gelerek şehri kuşatmaya başlamış, kısa süren bir muhasaranın ardından Melike Hatun'un emriyle şehir Celâleddîn'e teslim edilmiş, Melike ile yanındakiler emniyet içerisinde Hoy'a gönderilmişti. Tebriz'i ele geçirip kendisi için payitaht ittihaz etmiş ve Gürcülere galebesinden sonra da Azerbaycan ile Arran'ı hemen bütünüyle ilhak etmiş olan Celâleddîn, Özbek'in artık eski zevcesi konumunda bulunan Melike Hatun'un talebi üzerine bu hanımla izdivaç da etmişti.⁶⁷ Özbek'in Celâleddîn'den korkarak sığındığı mevki de tıpkı Beyzâvî'nin belirttiği gibi Alınca (Alıncak) Kalesi'ydi.⁶⁸

2.5. Sultan Celâleddîn Hârizmşâh'ın Gürcülerle Mücadelesine ve Tiflis'in Fethine İlişkin Malumat

İncelediğimiz kısımda verilen malumatın kısalığına ve diğer birçok mühim hadisenin atlanmasına rağmen Celâleddîn Mengüberti'nin Gürcülerle mücadelesinin Beyzâvî tarafından ihmal edilmediği müşahade edilmektedir. Gürcüler, Selçuklular gibi kudretli bir hanedanın ve onları metbu tanımakta olup umumiyetle harp gücü yüksek Türkmen askerine istinat eden Türk beylik ve atabegliklerinin güçlü zamanlarında dahi İslâm beldelerine taarruzdan geri durmamışlardı. Gürcü Krallığı uzun zaman Müslüman coğrafyayı tehdit eden bir siyasi yapı olarak varlığını devam ettirmiş ve İslâm hanedanlarından hiçbir Gürcülere tam manasıyla mukabele edememişti.⁶⁹ Celâleddîn ise

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/391-392; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 194; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 41-42.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/392-394, 396-398; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 195-196, 207; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 357-359; Reşidüddîn, *Câmi'u't-tevârih (Selâtin-i Hârizm)*, 48; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 42-44. Anlatıldığına göre Özbek evvelce etmiş olduğu bir yeminini bozduğu takdirde hanımının boş olacağını söylemiş, Özbek'in bir hadise münasebetiyle bu yeminini bozduğu tahakkuk edince de ulema onunla Melike'nin nikâhının iptal olduğunu ve artık bu hanımın Celâleddîn'le evlenebileceğini söylemişlerdi. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/398; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 207.

⁶⁸ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 207; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 359; Reşidüddîn, *Câmi'u't-tevârih (Selâtin-i Hârizm)*, 48. Selçuklular tarafından bina edilmiş olup o zamanlardan itibaren bölge hâkimleri tarafından tehlikeli zamanlarda iltica edilen Alıncak Kalesi, Nahçıvan-Culfa yolu üzerindeki bir tepededir. Hakkında bilgi için bkz. İdris Bostan, "Alıncak", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/370. Eski hanımının Celâleddîn'le gönül rızasıyla evlendiğini öğrenen Özbek kederinden hastalanıp yine bu kalede vefat etmiştir. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 207; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 359; Reşidüddîn, *Câmi'u't-tevârih (Selâtin-i Hârizm)*, 48. İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, 12/392, 398) ise Özbek'in Celâleddîn'in korkusuyla tahassus ettiği yerin Gence olduğunu söylemektedir.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, Gürcülerin eskiden de İslâm ülkelerine yağma akınlarında bulunduklarını, Sultan Melikşâh devrinden Sultan Muhammed Tapar devri sonlarına kadar bu taarruzları yapamadıklarını, fakat 514/1120-1221 senesinde tekrar saldırıya başladıklarını haber vermektedir. Bundan sonra muhtelif

Azerbaycan'ı ilhak ettikten sonra, İslâm memleketlerini uzun yıllar taciz eden ve civardaki beldelerin Müslüman ahalisini katliam ve tecavüzlere maruz bırakan Gürcü Krallığı üzerine -üstelik yanında müttefiki bulunmaksızın- yürümüş, daha evvel anlatıldığı gibi 622-623/1225-1226 ve 625-626/1228-1229 yıllarında Gürcüleri zor durumda bırakacak operasyonlar yapmıştı. Bu operasyonların mühim bir hedefi de Tiflis kentiydi. Sultan Alparslan devrinde Selçuklu hâkimiyetine giren şehir 514/1120-1121 yılında Gürcülerin işgaline uğramış olup o tarihten beri Gürcü idaresinde bulunmaktaydı.⁷⁰

Daha ziyade Moğollara karşı gösterdiği mukavemetle tanınan Celâleddîn Hârizmşâh'ın dönemi *Nizâmü't-tevârih*'te ihtisaren anlatılırken onun Gürcülerle mücadelesinin ve bu arada Tiflis'in fethinin ihmal edilmeyişinin sebebi, herhâlde buranın gerek daha önce gerekse Celâleddîn zamanında İslâm coğrafyasına yapılan tehlikeli taarruzların hareket noktası ve İslâm topraklarına komşu olduğu hâlde Müslüman hükümdarların zaptına muvaffak olamadıkları mühim bir Hristiyan şehri olmasıydı. İslâm dünyasının Gürcü saldırılarına karşı savunmasız kaldığı bir vakitte Celâleddîn'in Gürcü topraklarına hücumları Müslümanlar için son derece anlamlıydı; bir Hristiyan krallığın başkenti ve İslâm beldelerinin işgalinin tasarlandığı bir karargâh olan Tiflis'in fethi şüphesiz bu anlamı Müslümanlar nezdinde daha kıymetli hâle getiriyor, Celâleddîn'i de İslâm'ın savunucusu ve Müslümanların öç alıcısı bir gâzî hükümdar mevkiine yükseltiyordu.

el-Kâmil adlı eserinin birçok yerinde Müslüman kamuoyunun aksettiricisi konumunda bulunan İbnü'l-Esîr, kendilerinin her gün Gürcüler tarafından katledilen Müslümanların haberini aldıkça Cenâb-ı Hakk'a dua ettiklerini ve Müslümanları kâfirlerin zulmünden korumasını niyaz ettiklerini söylemektedir. Bu müellifin dediğine göre diğer Müslüman hükümdarlar Gürcüleri defetmekten aciz kalmışlardı, Atabeg Özbek ise bu konuda büsbütün gayretsizdi. Fakat *"Cenâb-ı Allah burada yaşayan Müslümanların ve işgal altında bulunan zavallı kitlenin hâline acıyarak ve onlara rahmet nazarıyla bakarak Celâleddîn gibi birisini müyesser kılmıştı."*⁷¹ Yine İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Tiflis'in Celâleddîn tarafından fethi Müslümanları sevince boğan ve onların birbirlerine müjdeledikleri mühim bir olaydı.⁷² Hârizmşâhlar kısmının anlatımında *el-Kâmil*'i sıklıkla kaynak olarak kullandığını anladığımız Kādî Beyzâvî de İslâm-Gürcü mücadelesine geniş yer veren söz konusu eserdeki bu türlü ifadelerden etkilenmiş ve Celâleddîn eliyle gerçekleşen bu fethi tıpkı İbnü'l-Esîr gibi İslâm gayreti ve gaza telakkisiyle önemsemiş olmalıdır.

senelerde Irak Selçukluları, Türkiye Selçukluları, Mardin Artukluları, Ahlatşâhlar, İldenizliler, Eyyûbiler gibi devletlerle Gürcüler arasında bazen Müslümanların, bazen de Gürcülerin galip geldiği muharebeler vuku bulmuş, Gürcüler zaman zaman Azerbaycan, Arran, Erzenürrûm ve Derbend-i Şirvân vilayetlerine akınlarda bulunup İslâm memleketlerine tehlikeli biçimde sokularak katliamlar yapmışlar, Kars ile Erciş'i işgal etmişler ve Ahlat'ı defaatle tazyik etmişlerdi. Bu süreçte yaşanan Müslüman-Gürcü mücadelesine dair tafsilat için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 10/454, 490-491; *el-Kâmil*, trc. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 11/170, 234-236, 240-241, 268; *el-Kâmil*, 12/156-157, 172, 200-201, 211-212, 236, 371, 374-375, 385, 389-391, 394-395.

⁷⁰ Mustafa Aydın, "Tiflis", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/151.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/394-395.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/413.

2.6. Sultan Celâleddîn'in Son Faaliyetlerine ve Akıbetine Dair Kayıt

Nizâmü't-tevârîh'te Celâleddîn döneminin en önemli hadiselerden biri olan Yassıçimen Muharebesi'ne (627/1230) temas edilmemiş oluşu görmezden gelinemeyecek kadar büyük bir eksiklik ise de, vukuatın bundan sonrası için Kâdî Beyzâvî'nin verdiği bilgiler diğer kaynakların anlatımıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Beyzâvî, Celâleddîn'in Gürcülerle mücadelesine değindikten sonra Sultan'ın Mugan⁷³ vilayetine geldiğini, o taraflara yaklaşmakta olan Moğollardan bîhaber vaziyette eğlenceye daldığını, burada birden bire Moğol baskınına uğrayınca maiyetinin dağıldığını ve kendisinin firara mecbur kaldığını bildirmektedir. Bilhassa Nesevî'nin ilgili ifadelerinden anladığımıza göre Mugan, Sultan Celâleddîn'in ve Hârizmşâh devlet büyüklerinin hem kışlamak ve istirahat etmek için uğradıkları hem sürülerini otlatmak için kullandıkları hem de savaşta kendilerinden yararlanmak üzere Türkmen süvarisi topladıkları bir bölgeydi.⁷⁴

Nesevî'nin nakline göre Celâleddîn, Moğollar tekrar kendi üzerine geldiği vakit Tebriz'de bulunmakta olup⁷⁵ onların yaklaşması dolayısıyla endişelenerek burayı terk edip Mugan'a gitmiş, Yassıçimen sonrasında muvakkaten dağıttığı askerini burada alelacele toplamaya başlamıştı. Bir yandan da Moğollar hakkında istihbarat almak maksadıyla muhtelif mahallere görevliler göndermekteydi. Sultan, yanında gayet az miktarda asker bulunduğu hâlde Mugan bölgesindeki Şirkebut Kalesi yakınlarında iken kendisini arayan Moğolların öncü kıtası⁷⁶ tarafından bir gece baskınına uğratılmış, mağlup olup Mâhân adlı bir başka bölgeye çekilmeye mecbur olmuş ve kışı burada geçirmişti.⁷⁷

Burada bizi asıl ilgilendiren, Beyzâvî'nin Moğollar Mugan taraflarına gelip Celâleddîn'i bastığı sıralarda Celâleddîn'in onların yaklaştıklarının farkında olmaksızın eğlenceyle vakit geçirmekte olduğunu belirtmesidir ve bu ifadeler Nesevî'nin bu konudaki

⁷³ Burası geniş çayırlara sahip olup ekseriyetle Türkmenlerin sürülerini otlattığı bir Azerbaycan beldesi idi. Bkz. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 5/225.

⁷⁴ Mesela Sultan Celâleddîn, birinci Ahlat kuşatması sırasında Azerbaycan'da gaileye sebep olan Yıva Türkmenlerini cezalandırdıktan sonra onlardan ganimet olarak aldığı sürüleri Mugan'a göndermişti. Hârizmşâh veziri Şerefülmülk kimi zaman asker zayıyatını telafi etmek ve Türkmen savaşçısı toplamak için buraya geliyordu. Celâleddîn bir defasında hazinesini, haremini ve değerli eşyalarını Mugan'da bırakmıştı. Bazen Hârizmşâh kıtaları seferden elde ettikleri ganimetlerle buraya dönüyorlardı. Vezir Şerefülmülk, Celâleddîn'e asker vermeyi kabul eden Kıpçak reisi Görke'yi Mugan'da huzuruna kabul etmiş, Sultan'ın da buraya gelişiyle ikisi birlikte Sultan'ı karşılamaya çıkmışlardı. Sultan Gürcülerin elindeki Lori şehrini fethetmek üzere kuvvet gönderdiği sırada kendisi Mugan'da bulunuyordu. Bu bilgiler ve Mugan bölgesinin Celâleddîn ve askerleri tarafından bir nevi karargâh, içtima ve dinlenme mahalli olarak kullanılması hakkında bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 218, 268, 277, 281-282, 284-285, 291.

⁷⁵ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 350. Yassıçimen mağlubiyetini müteakip evvela Hoy'a gitmiş olan Celâleddîn buradan da Tebriz'e dönmüştü. Bkz. Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 377-378.

⁷⁶ Bu Moğol kıtası, daha önce ismi geçen Curmagun Noyan komutasındaki ordunun öncü birliği olmalıdır. Bkz. Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 378; Reşidüddîn, *Câmi'u't-tevârîh (Selâtîn-i Hârizm)*, 64.

⁷⁷ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 350-354, 356. Cüveynî ve Reşidüddîn, Sultan'ın Moğolların haberini alınca Tebriz'den Mugan'a geldiğini kaydetmelerine rağmen (bkz. *Cihân-güşâ*, 378-379; *Câmi'u't-tevârîh (Selâtîn-i Hârizm)*, 64-65) onun burada baskına uğradığına dair bilgi vermiyorlar.

ifadeleriyle uyum içerisinde. Nesevî'nin dediğine göre Sultan, Mugan'da askerlerinin toplanmasını beklerken bir yandan da gece gündüz düzenlediği eğlence meclislerinde zaman geçirmekteydi⁷⁸ ve bu hâldeyken Moğol baskınına uğramıştı.

Bundan sonra Beyzâvî, Sultan Celâleddîn'in sonunun öğrenilemediğini, bir rivayete göre onun birkaç nefer kimseyle Musul yoluna düşüp bu bölgede kendisini tanımayan ve üzerindeki ziynetlere tamah eden Kürt eşkıyası tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Celâleddîn'in istikametini Musul'a çevirip çevirmediği bilgisi tam olarak teyit edilemiyor. Fakat buradaki esas sorun, Sultan'ın maiyetinin dağılıp kendisinin de akıbetinin bilinmez hâle gelmesinin Beyzâvî'nin söylediği gibi Mugan'daki baskından sonra mı yoksa diğer tarihçilerin haber verdiği şekilde Dicle Köprüsü civarındaki ikinci Moğol baskınından sonra mı gerçekleştiği meselesinde kendisini göstermektedir. Diğer kaynakların anlatımına nazaran Mugan'daki baskından sonra Arran'a giden ve burada yeniden asker toplamaya çabalayan Sultan Celâleddîn, daha sonra Gence'ye uğrayarak buradaki isyanı bastırmıştı.

Moğolların sonuna kadar kendisini takip edeceklerinin farkında olan Sultan, maiyetindekilerin el-Cezîre Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'dan yardım isteme yönündeki telkinlerine kulak vermiş, bir yandan Anadolu'ya girerek Eyyûbî hâkimlerinden yardım almak ümidiyle güneye ilerlemiş, bir yandan da Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın topraklarına yağma akınları tertip ettirmişti. el-Melikü'l-Eşref ile Meyyâfârikîn hâkimi el-Melikü'l-Muzaffer Şihâbüddîn Gâzî'den yardım alamayan Celâleddîn Eleşgird, Cebelü Cûr, Hani havalisinde dolaşmış, Moğollara mukabele için planlar yapmıştı. Topladığı kuvvetlerle İsfahan'a dönmeyi düşünmüşse de Âmid'den kendisine destek verileceği yönündeki haberler üzerine bölgeden ayrılmamaya karar vermiş, sonunda Âmid civarındaki Dicle Köprüsü yanında karargâh kurmuştu. Moğolların kendi bulunduğu mevkiye çok yaklaştığı haberini almasına rağmen buna inanmayan ve o geceyi düzenlediği eğlence meclisinde geçirmiş olan Celâleddîn aynı gece sabaha karşı uğradığı Moğol baskınından güçlükle kurtulabilmiş ve bölgede iyi bilmediği bir istikamete doğru firar etmişti. Maiyetindekilerin bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı ise sağa sola dağılmıştı. Bu baskın akabinde Moğollar Âmid ve Meyyâfârikîn çevresindeki beldelerde de büyük katliam ve tahribat yapmışlardı.⁷⁹

Diğer kaynaklar, işte bu ikinci baskından sonra Sultan Celâleddîn'in maiyetinin tamamen dağıldığını bildirmekte ve onun akıbetine dair rivayetleri sıralamaktadırlar. Celâleddîn Hârizmşâh'ın akıbeti hakkındaki rivayetler muhtelif olmakla birlikte, tarihçiler

⁷⁸ Celâleddîn, Ahlat'ın işgali sonrasında esir aldığı fakat güzel muamelede bulunup musahib edindiği Eyyûbî Meliki Mücürüddîn Ya'kûb b. el-Melikü'l-Âdil ile birlikte Mugan'da gündüzleri av partileri düzenlemekte, geceleri de eğlence meclisleri tertip etmekteydi. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 355.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/460-464; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 356, 358, 361-363, 369-380; Sıbt, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/308, 311; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 380-382; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-tevârih (Selâtin-i Hârizm)*, 66-67; Hamdullâh el-Müstevfî, *Güzide*, 400-401; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 4/435-436; Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, 77-79. Cüveynî ilave bir bilgi olarak bu Moğol birliğinin kumandanı için daha önce birinci Ahlat kuşatmasının kaldırılması münasebetiyle bahsi geçen Taymas'ın adını zikrediyor.

arasında yaygın olan görüş onun eşkıya tarafından öldürüldüğü yönündedir. Nesevî'nin sonradan öğrendiğine göre⁸⁰ Dicle Köprüsü bozgunundaki firarından sonra yanında 100 kadar adamı bulunduğu hâlde Meyyâfârikîn kasabalarından birinin harman yerinde gizlenmekte olan ve burada Moğollar tarafından fark edilip yeniden taarruza uğrayınca adamlarının çoğunu kaybeden Sultan Celâleddîn o taraflardaki dağlık araziye saparak burada Kürt eşkıyası tarafından soyulmuş, bunların reisine kimliğini açıklayan Sultan onun kendisini Meyyâfârikîn hükümdarı el-Melikü'l-Muzaffer Şihâbüddîn Gâzî'ye götürmesi hâlinde Şihâbüddîn'in onu zengin edeceğini söylemiş, fakat kardeşi Ahlat'ta Hârizmşâh askerleri tarafından katledilen bir başka Kürt tarafından mızraklanarak öldürülmüştür.⁸¹ Cüveynî'nin aktardığı bir rivayete göre Celâleddîn'in ölümü, Âmid havalisinde kendisini tanımayıp elbise ve nişanlarına göz koyan bir grup eşkıya eliyle gerçekleşmiştir.⁸² Sibt İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiği iki rivayet Nesevî'nin kaydındakine çok yakındır.⁸³ Barhebraeus'un nakli de Sultan'ın kendisini tanımayan Kürtlerce öldürüldüğü yahut kendi esvapçısı tarafından katledildiği yönündedir.⁸⁴

Celâleddîn'in akıbetinin meçhul kaldığı bilgisini Kâdî Beyzâvî'nin nereden aldığı araştırıldığında, bir kez daha ve bu kez daha bariz şekilde İbnü'l-Esîr ile karşılaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr, Celâleddîn'in son harekâtına dair malumat vermekle beraber onun Âmid civarındaki Moğol baskınından sonra kayıplara karıştığını ve akıbetinin öğrenilemediğini belirtmektedir.⁸⁵ Adı geçen müellifin *el-Kâmil*'inde Celâleddîn'in ortadan kayboluşuyla ilgili cümleler şu şekildedir: “Bu yıl sona erdiği hâlde Celâleddîn'in nereye gittiği hakkında bize kesin bir haber ulaşmadı. Öldürüldü mü, sağ mı kaldı, yoksa Moğollardan korkusundan bir yerlerde mi gizlenip kaldı, yoksa bu bölgeleri terk edip başka bir yerlere mi gitti, bir türlü öğrenemedik.”⁸⁶

⁸⁰ Dicle Köprüsü yanındaki Moğol baskını sırasında Sultan Celâleddîn'den ayrı düşmüş olan Nesevî, hadiseden aylar sonra Meyyâfârikîn'e geldiğinde Sultan'ın hakikaten ölmüş olduğunu öğrendiğini ve bu haberle dünyanın kendisine dar geldiğini hikâye etmektedir. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 381.

⁸¹ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 381-382.

⁸² Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 383. Hamdullâh el-Müstevfi de (*Güzide*, 401) hemen hemen aynı bilgiyi vermektedir.

⁸³ Sibt'in zikrettiği birinci rivayete göre Celâleddîn, Dicle Köprüsü kurbundaki baskın akabinde Meyyâfârikîn havalisinde dolaşmakta iken kardeşi Ahlat'ta öldürülmüş bir Kürt çiftçiye rast gelmiş, onun süslü takımını gören Kürt kim olduğunu sormuş, onun kim olduğunu öğrendikten sonra da uykusunda baltayla Celâleddîn'i öldürmüştür. İkinci rivayete göre ise yine o taraflarda bir Ermeni köyünde geceleyen Sultan köyün sakinlerine mücevherler vererek kendisini Şihâbüddîn Gâzî'ye götürmelerini istemiş, nehri geçerlerken kendisini tanıyan ve ailesi Ahlat'ta katledilen bir Kürt'ün mızrağıyla ölmüştür. Bkz. Sibt, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/311-312.

⁸⁴ Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2/529-530. Celâleddîn'in akıbeti hakkındaki diğer bazı rivayetler için bkz. Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 384; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Hârezmşâhlar)*, 144.

⁸⁵ Reşidüddîn de mahut baskından bahsetmesine rağmen Sultan'ın akıbeti hakkında bilgi vermemekte olup onun eserinin neşrinde Celâleddîn'in ölümüne dair anlatı (bkz. *Câmi'u't-tevârih (Selâtîn-i Hârizm)*, 68-70) Cüveynî'nin *Cihân-güşâ*'sından tamamlanmıştır.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/465. Aynı müellif eserinin birkaç sayfa sonrasında da (*el-Kâmil*, 12/467) Celâleddîn'in sonunun hüzünlü olduğunu ve kendisi her ne kadar zulüm olarak tavsif edilecek hareketlerde bulunmuş da olsa onun ortadan kayboluşunun ve Moğol tehdidi altındaki Müslümanların ondan mahrum kalışının verdiği üzüntüyü hissettirecek şu ifadelerle başvurmuştur: “628 yılı sona erdiği hâlde hâlâ Celâleddîn'den bir haber alınmış değildir. Hatta 629 yılı Safer ayının son gününe (26 Aralık 1231) kadar ondan hiçbir haber alınmadı. Allah'a tevekkül ettik, en büyük yardımcı O'dur.”

Kādî Beyzâvî'nin Celâleddîn'in kayboluşuyla alakalı cümlesini *el-Kâmil*'deki mezkûr ifadelere dayandırdığı neredeyse kesindir. Beyzâvî'nin Sultan'ın hayatına Kürtlerce son verildiğine dönük rivayetin ise birden fazla kaynaktan yer aldığı müşahede ediliyor. *Nizâmü't-tevârih* müellifinin, Celâleddîn'in ölüm sebebi ve onu öldüren grubun kimliği konusunda hangi kaynağın naklini esas aldığı meselesini aydınlatan anahtar ifade ise kanaatimizce “onu tanımadılar”⁸⁷ cümlesidir. Yukarıda görülebileceği gibi Cüveynî, tıpkı Beyzâvî'nin dediği gibi Kürt eşkıyasının Sultan Celâleddîn'i “tanımadıklarını”, buna ilaveten de onun murassa libasına tamah ederek kendisini öldürdüklerini nakletmektedir. Buradan hareketle *Nizâmü't-tevârih*'in Hârizmşâhlara ve özelde Celâleddîn Hârizmşâh'a ait bölümünün –İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inden sonra- ikinci bir kaynağı olarak Cüveynî'nin *Târih-i Cihân-güşâ*'sının zikredilebileceğini söylemek mümkündür.⁸⁸

Nizâmü't-tevârih'te bulunan ve Sultan Celâleddîn Mengübürti'nin Mugan'da uğradığı baskından gaybetine ve ölümüne kadarki süreci özetleyen kaydın değerlendirmesi toparlanınca şu sonuç elde edilmektedir: Beyzâvî'nin, Celâleddîn'in Mugan'da Moğollarca basıldığı ve firar ettiği şeklindeki rivayeti doğru olmakla birlikte, bu rivayetin devamında gelen ve Sultan'ın maiyetinin tamamen dağılıp kendisinin durumunun da meçhul kaldığına işaret eden cümleler diğer kaynaklarla birlikte okunduğunda Celâleddîn'in kayıplara karıştığı baskının aslında Mugan'da değil Dicle Köprüsü yanında gerçekleşen ikinci Moğol baskını olması gerektiği kanaati hasıl olmaktadır. Öyle görünüyor ki Beyzâvî Mugan'daki ilk baskın ile Dicle Köprüsü'ndeki ikinci baskını birbirine karıştırmış, Celâleddîn'in sonunun meçhuliyetine ve onun Kürtlerce öldürüldüğü haberine Dicle Köprüsü'ndeki ikinci baskından hiç bahsetmeksizin eserinde yer vermiş, dolayısıyla Celâleddîn'in firar edip kayıplara karışmasını ve nihayet ölümünü yanlışlıkla birinci baskının sonucu olarak aktarmıştır.

⁸⁷ “ایشان را نشناختند” Bkz. Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, (nşr. Muhaddis), 131.

⁸⁸ Bunu destekleyici bir karine olarak Charles P. Melville'in görüşüne burada yer verilebilir. Araştırmacı, *Nizâmü't-tevârih*'in son kısmında İlhanlı sâhib-dîvânı ve aynı zamanda Atâ Melik Cüveynî'nin kardeşi olan Şemseddîn Muhammed Cüveynî'ye yönelik birtakım övgü ifadeleri bulunmasından hareketle Şemseddîn'in Kādî Beyzâvî'ye hamilik yapmış olduğu sonucuna varmıştır (“From Adam to Abaqa (part I)”, 67, 77, 84). Gerçekten de Kādî Beyzâvî'nin, Şemseddîn'in son derece adil ve görülmemiş başarılarla imza atan bir devletli olduğunu, İslâm'ı ve Müslümanları gözetme ve ulemai himaye etme gibi konularda kendisinden önceki ve sonraki devlet adamlarını geride bıraktığını, onun dergâhının her bir tâife için varılmak istenen bir makam olduğunu söyleyip Şemseddîn'in muvaffakiyeti için dua etmesi bu iki zat arasında bir hami-mahmi ilişkisi olduğunu düşündürmektedir. Bkz. Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, (nşr. Muhaddis), 132-133; Karakoç, *Kādî Beyzâvî ve Nizâmü't-Tevârih'in Edisyon Kritiği ve Tahlili*, trc. 133; Arıcı, “Bir Biyografinin Yeniden İnşası”, 48-49. Melville'in söz konusu görüşü dikkate alınır ve Sâhib-dîvân Şemseddîn Cüveynî ile Kādî Beyzâvî arasında tanışıklık ve hatta hami-mahmi ilişkisi bulunduğu kabul edilirse, Sâhib-dîvân'ın kardeşi olan Atâ Melik Cüveynî'nin kaleme aldığı *Cihân-güşâ*'yı -ki telifinin tamamlanma tarihi 658/1260 olup bu hesaba göre *Nizâmü't-tevârih*'in ilk versiyonundan 15 sene önce kaleme alınmıştır- Beyzâvî'nin görmemiş ve kaynak olarak kullanmamış olması düşünülemez. İfadelerdeki benzerlikten anlaşıldığı üzere Beyzâvî, Celâleddîn'in onu tanımayan Kürtlerce katledildiği rivayetini zikrederken de kendi hamisi Şemseddîn Cüveynî'nin kardeşinin eserinden, yani Atâ Melik Cüveynî'nin *Cihân-güşâ*'sından yararlanmıştı.

2.7. Celâleddîn Hârizmshâh'ın Ölümünden Sonra Zevcesi Melike Hatun'un Durumuna Yönelik Bilgi

Kâdî Beyzâvî'nin eserinde Celâleddîn Mengüberti dönemine ait son bilgi, onun zevcesi olup Şam taraflarına gitmiş olan Melike Hatun'un Fars Atabegi Ebû Bekr tarafından bir şahıs gönderilmek suretiyle Şîrâz'a getirtildiği şeklindedir. Bu bilginin durumunu tetkikten evvel, bahsi geçen hanımın hangi "Melike Hatun" olduğunu tespitte ihtiyaç vardır. Sultan Celâleddîn Hindistan'dan dönüşünde çevredeki hükümdarlarla münasebetler tesis etme adına fazlaca siyasi evlilik yapmıştı. Onun izdivaç ettikleri arasında "Melike Hatun" ismini yahut unvanını taşıyan birden fazla hanım bulunmaktaydı. Bunlardan ikisi Fars Atabegi yani Salgurlu hükümdarı olan Sa'd b. Zengî'nin kızı,⁸⁹ bir diğeri son Irak Selçuklu hükümdarı olan Sultan II. Tuğrul'un kızı ve Azerbaycan Atabegi Özbek'in eski hanımıydı.⁹⁰

Bizim kanaatimize göre Beyzâvî'nin kendisinden bahsettiği Melike'nin Fars Atabegi Sa'd'ın kızlarından birisi olması icap etmektedir. Nesevî'nin aktardığına göre II. Tuğrul'un kızı ve Özbek'in eski zevcesi olan Melike Hatun Celâleddîn'le izdivacından bir süre sonra Hârizmshâh veziri Şerefülmülk'ün gadrine uğramış, vezirin şerrinden korkup kendisini bir kaleye kapatmış, sonunda el-Melikü'l-Eşref'in Ahlat valisi olan Hâcib Hüsâmeddîn Alî'ye haber göndererek kendisini kurtarmasını istemiş, Hâcib Alî de askeriyle bölgeye intikal edip Melike'yi kurtararak Ahlat'a getirmişti.⁹¹ Bu hanımdan sanki diğer Melike (veya Melikeler) ile karıştırılmaması için her defasında özellikle "Sultan Tuğrul'un kızı Melike" şeklinde söz eden Nesevî'nin eserinde ve diğer kaynaklarda bu hanımın Celâleddîn'in mülkünden ayrılıp Ahlat'a gidişinden sonraki durumuna dair malumata rastlanmamaktadır. Oysa Beyzâvî'nin kastettiği Melike'nin Şam⁹² cihetine teveccüh etmesinin ve Fars Atabegi'nin sonradan onu Şîrâz'a getirmesinin Sultan Celâleddîn'in ortadan kaybolması ve ölümü sonrasında gerçekleşmiş oluşu, kastedilen hanımın da Sultan'ın kaybolduğu baskın vuku bulduğu sırada Sultan'la beraber olduğu kanaatini uyandırmaktadır ki Dicle Köprüsü yanındaki Moğol baskını sırasında Sultan'ın haremi olan Melike Hatun'un da karargâhta bulunduğu ve aynı zamanda bu hanımın Atabeg Sa'd'ın kızı olduğu Nesevî tarafından açıkça belirtilmektedir.⁹³ Aslında zaten Beyzâvî'nin

⁸⁹ Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 354, 708. dipnot; Merçil, *Salgurlular*, 78, 81, 83. Erdoğan Merçil'in yaptığı tespite göre Atabeg Sa'd'ın "Melike" tesmiye olunan iki kızı vardı. Sultan Celâleddîn önce bunlardan biriyle evlenmiş, bu hanımın vefatı sonrasında da onun kız kardeşiyle izdivaç etmişti. Bkz. Merçil, *Salgurlular*, 83. Böylece Celâleddîn'in izdivaç ettiği "Melike" sayısı üçe ulaşmaktadır. "Terken" kelimesinin "hanım sultan" anlamını çağrıştıran vazifesine ve yaygın olarak kullanılmasına benzer şekilde, "Melike"nin de özel addan ziyade "prenses" manasında unvan olarak kullanılmış olduğu düşünülürse bu ismin yaygınlığında da garipsenecek bir şey olmadığı anlaşılır.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/398; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 195, 207; Cüveynî, *Cihân-güşâ*, 357.

⁹¹ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 258-260.

⁹² Bununla yalnız Dimaşk'ın değil bugün Suriye, Filistin, Lübnan, Ürdün ve Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmını ihtiva eden coğrafyanın kastedilmiş oluşu da muhtemeldir. Melike'nin tam olarak hangi mevkiye gittiğini tespit güçtür.

⁹³ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 379; ayrıca bkz. Merçil, *Salgurlular*, 91. Nesevî, baskın anında Atabeg

bahsettiği Melike'nin Celâleddîn'in gaybeti ve ölümü sonrasında Fars Atabegi Ebû Bekr tarafından atabegliğin başkenti olan Şîrâz'a getirilmesi, Atabeg Ebû Bekr ile Melike Hatun arasında akrabalık ilişkisi bulunduğunu düşündürmekte ve bu da mezkûre Melike'nin Sultan II. Tuğrul'un değil Atabeg Sa'd'ın kızı ve dolayısıyla Atabeg Ebû Bekr'in kız kardeşi olan Melike olduğuna kuvvetle delalet etmektedir. Zira II. Tuğrul'un kızı ve Azerbaycan Atabegi Özbek'in eski karısı olan öbür Melike'nin Celâleddîn'in ölümünü müteakip Fars Atabegleri tarafından Şîrâz'a getirilmesi manasızdır.

Bir diğer mesele de Beyzâvî'nin bahsettiği Melike Hatun'un, Atabeg Sa'd b. Zengî'nin Celâleddîn ile izdivaç eden kızlarından birincisi mi yoksa ikincisi mi olduğudur. Nesevî'nin verdiği bilgiye nazaran Atabeg Sa'd'ın Sultan Celâleddîn'le ilk nikâhlanan kızı vefat etmiş, Sultan bu kez onun kız kardeşiyle yani Sa'd'ın diğer kızıyla evlenmişti.⁹⁴ II. Tuğrul'un kızı olan Melike, Hâcib Alî'nin refakatinde olarak Eyyûbîlere iltica ettiğine ve Atabeg Sa'd'ın Celâleddîn'le ilk evlenen kızı olan Melike Hatun da vefat etmiş olduğuna göre geriye yalnızca Sa'd'ın Celâleddîn'le son evlenen kızı Melike Hatun⁹⁵ kalmaktadır ve mutlaka Kādî Beyzâvî'nin kastettiği Melike Hatun budur. Beyzâvî'nin Melike Hatun'u Şîrâz'a getirttiğini söylediği Atabeg Ebû Bekr ise Sa'd b. Zengî'nin oğlu ve halefi olup mezbûre Melike'nin erkek kardeşidir.⁹⁶ *Nizâmü't-tevârih*'te Atabeg Ebû Bekr'in Melike'yi Şîrâz'a getirttiğine dair verilen bilgi bizim en başından beri incelediğimiz diğer muasır kaynaklarda geçmemekle birlikte, Kādî Beyzâvî'nin bu eserinin zaten Fars Atabegleri yani Salgurlular devrinin başlıca kaynaklarından biri olması⁹⁷ bu konuda diğer eserlerden yapılacak başka bir nakle ihtiyaç bırakmamaktadır.⁹⁸

Sonuç

Orta Çağ'ın meşhur müfessir ve kelâmcısı Kādî Beyzâvî tarafından hazırlanan *Nizâmü't-tevârih*, hanedan ve hükümdar temelli tarih yazıcılığının ilk ve önemli örneklerinden biridir. Beyzâvî, İslâmî ilimlerle uğraşan diğer birçok müellifin yaptığı gibi, içerisinde dünyaya ve ahirete dönük faydalar bulunan tarih ilminin önceden yaşamış kimselerin tecrübelerini aktarıcı fonksiyonu nedeniyle bu sahaya da ilgi duymuş ve özellikle kendi yaşadığı coğrafyada Farsça okuyup yazan kimselerin istifadesine sunmak amacıyla tarih konulu mezkûr eserini telif etmiştir. *Nizâmü't-tevârih*'in bizim araştırmamızı ilgilendiren

Sa'd'ın kızı Melike Hatun'un Hârizmşâh ümerâsından bazı kimseler tarafından olay yerinden uzaklaştırıldığını söylemektedir.

⁹⁴ Nesevî, *Şiretü's-Sultân Celâleddîn*, 276; yine bkz. Merçil, *Salgurlular*, 83.

⁹⁵ Erdoğan Merçil'in tespitine göre (bkz. *Salgurlular*, 83, 91) bu hatunun tam adı "Melike Terken"dir.

⁹⁶ Fars Atabegi Ebû Bekr b. Sa'd ve devri hakkında derli toplu bilgi için bkz. Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, (nşr. Muhaddis), 123-125; Merçil, *Salgurlular*, 85-98.

⁹⁷ *Nizâmü't-tevârih*'in Salgurlular tarihi açısından önemli bir kaynak oluşunda mutlaka Salgurluların Kādî Beyzâvî'nin yaşadığı ve vazife yaptığı Fars muntıkasında -ilhanlılara tâbi şekilde- hâlen hüküm sürüyor olmaları ve müellifin onların idaresine ve icraatlarına bizzat şahit oluşu etkilidir. Bkz. Ertuğrul, "Bir Tarihçi Olarak Kādî Beyzâvî", 552.

⁹⁸ Fars Atabegleri hakkında bir monografi hazırlamış olan Erdoğan Merçil de, Celâleddîn'in zevcesi Melike Hatun'un Atabeg Ebû Bekr tarafından Şîrâz'a getirtildiği bilgisini verirken sadece *Nizâmü't-tevârih*'e istinat etmektedir. Bkz. Merçil, *Salgurlular*, 91.

bölümü, dört kısımdan oluşan eserin dördüncü kısmının sekizinci “Tâ’ife”sini oluşturan Hârizmşâhlar ana başlığı altındaki hükümdarlardan biriyle, Sultan Celâleddîn b. Muhammed yahut daha bilindik adıyla Celâleddîn Hârizmşâh ile alakalıdır.

Kâdî Beyzâvî, diğer hanedanlar hakkında malumat verirken yaptığı gibi önce Hârizmşâhların kaç yıl hüküm sürdüğünü belirtmiş, ardından sırasıyla Hârizmşâh hükümdarlarının hayatları, bazı karakter özellikleri ve onların döneminde vuku bulan mühim olaylar hakkında derli toplu bilgi vermeye gayret etmiştir. Bu araştırmamızın direkt olarak mevzuunu teşkil etmemekle birlikte, yaptığımız tetkik sonucu Beyzâvî’nin Hârizmşâhlar Devleti’ne dair kaleme aldığı satırlarda bulunan bilgilerin yer yer eksik olmakla birlikte umumiyetle doğru olduğu ve diğer kaynaklardaki kayıtlarla örtüştüğü anlaşılmıştır. Bu örtüşmenin en yoğun biçimde gözlemlendiği satırlar ise müellifin Sultan Celâleddîn Hârizmşâh dönemine tahsis ettiği bölümde yer almaktadır.

Nizâmü’t-tevârih’teki Hârizmşâhlar kısmının en geniş alt başlığını oluşturan “Sultan Celâleddîn b. Muhammed” bölümündeki; Hârizmşâh ordusunun Moğollara mağlup olması sonrasında Celâleddîn Mengüberti’nin Moğolların takibinden kurtularak Hindistan’a iltica etmesi, akabinde her iki düşman tarafın muvakkaten kendi bölgelerine çekilmesi, Moğol tehdidinin uzaklaşması sonrasında Celâleddîn’in İran’a dönüşü, onun Fars bölgesinde Atabeg Sa’d b. Zengî ile mülakatı, sonra Celâleddîn’in Bağdad’a yürümesi fakat işin sonunda onunla Abbâsî Hilâfeti arasında sulh gerçekleşmesi, Celâleddîn’in Azerbaycan’ı ilhak ederek Tebriz’de konaklaması ve bu sırada Azerbaycan Atabegi Özbek’in Alıncak Kalesi’ne sığınması, Celâleddîn’in Gürcü seferi ve Tiflis başta olmak üzere bazı Gürcü şehirlerini fethi, Ahlat’ın Celâleddîn emrindeki Hârizmşâh ordusu tarafından işgali ve burada gerçekleşen katliam, Celâleddîn’in Mugan taraflarında Moğollardan bîhaber vaziyette eğlenceyle vakit geçirmekteyken baskına uğraması, ayrıca sonradan onun kendisini tanımayan Kürtler tarafından öldürülmesi gibi bilgiler hakikati yansıtmakta ve bu olaylarla alakalı bilgi veren öbür çağdaş kaynakların kayıtlarıyla uyum göstermektedir. Eserde Sultan Celâleddîn’in Fars Atabegi Sa’d ile yaptığı görüşmenin maksat ve muhtevası, Celâleddîn’in kardeşi Gıyâseddîn Pîrşâh ile taht mücadelesi, Hârizmşâh ordusunun Ahlat’ı işgali sebebiyle vukua gelen Yassıçimen Savaşı gibi konu ve olaylarla ilgili malumatın noksanlığı ile bazı olayların tarihî sırasının karıştırılması ise eserin bu bölümünün kusurları arasında zikredilebilir. Yine de bölümün bütününe bakıldığında eserin Hârizmşâhlara ayrılan kısmında en fazla ayrıntılı ve doğru bilgi içeren bölümün burası olduğu ve verilen malumatın konuyla ilgilenenler açısından kullanışlı olduğu belirtilmelidir.

Beyzâvî’nin verdiği ve vermediği bilgilerden, ayrıca kendisinin bazı ifadelerinden yola çıkılarak *Nizâmü’t-tevârih*’in Sultan Celâleddîn b. Muhammed’e dair bölümünün hazırlanması sırasında ekseriyetle İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil fi’t-târîh* adlı umumi tarihinden istifade edildiği anlaşılmıştır. *Nizâmü’t-tevârih*’in diğer kaynaklarına ait izler takip edildiğinde, bilhassa Sultan Celâleddîn Hârizmşâh’ın Azerbaycan’ı ilhakı sırasında Atabeg Özbek’in Alıncak Kalesi’ne iltica etmesi, Moğolların kendisine yaklaştığı bir sırada

Celâleddîn'in Mugan'da bulunması gibi bazı ayrıntılara bakıldığında müellifin Nesevî ve Cüveynî'den de yararlandığı ortaya çıkmaktadır. Celâleddîn'in akıbetine dair kısımda onu öldüren Kürtlerin kendisini tanımadıklarının bildirilmesi de yine Cüveynî'nin eserinden faydalandığını göstermektedir. Esasen daha evvel ilgili yerde işaret edildiği üzere Kādî Beyzâvî'nin Cüveynî ailesiyle irtibatı dikkate alınır, onun Atâ Melik Cüveynî'nin *Cihân-güşâ's*ını okumamış veya kaynak olarak kullanmamış oluşu düşük bir ihtimaldir. Hülâsa burada sıralanan kayıtların ve eserde yer alan diğer bazı rivayetlerin incelenip başka kaynaklarla mukayese edilmesi neticesinde eserin Sultan Celâleddîn Hârizmşâh devrine ayrılan bölümünün başlıca üç kaynağı taayyün etmiş olup bunların İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târih*'i, Nesevî'nin (ö. 647/1249-50) *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübirî'si* ve Cüveynî'nin (ö. 681/1283) *Târih-i Cihân-güşâ's*ı olduğu söylenebilir.

Eserde Kādî Beyzâvî'nin profesyonel manada tarihçi olmamasının getirdiği birtakım aksaklıklar ve mühim bazı olayların atlanarak bazı daha az önemli ayrıntıların verilmesi gibi usul problemleri bulunmakla birlikte, eserin ve ihtiva ettiği bölümlerin değerlendirmesi yapılırken müellifin "muhtasar" bir tarih eseri hazırlama gayesi güttüğü ve bunu tarih kitaplarındaki malumatı özetleyerek aktarmaktan öte faydacı bir yaklaşımla yapmayı hedeflediği göz önünde bulundurulmalıdır. *Nizâmü't-tevârîh*'in incelediğimiz kısmındaki bilgiler her ne kadar zahirde düzensiz bir manzara arz etse de, aslında müellif hadiseleri kendince belli bir plan dâhilinde nakletme amacında olmuştur. Mesela o; bazı meseleleri atlamakla birlikte kendisinin Fars Atabegliği'nin merkezi konumundaki Şîrâz'da vazife yapması nedeniyle Sultan Celâleddîn Hârizmşâh'ın Fars Atabegi Sa'd b. Zengî ile görüşmesine değinmeyi ihmal etmemiş, yine Sa'd'ın kızı ve Celâleddîn'in zevcesi olan Melike Hatun'un Celâleddîn'in ölümünden sonra Şîrâz'a getirtilmesi gibi başka müelliflerce bilinmeyen orijinal bir bilgiyi eserinde zikretmiştir. Hilâfet makamı tarafından Sultan Celâleddîn'e gönderilen, fakat diğer muasır kaynaklarda kendilerinden bahsedilmeyen iki elçinin kimliğini onların isimlerini de vererek tasrih etmesi Beyzâvî'nin yazılı kaynaklardan başka şifahi rivayetleri de kullanmış olabileceğini düşündürdüğü gibi; müellifin, ulemeden oldukları anlaşılan söz konusu elçilerin pozisyonunu onların meslekleri ve dolayısıyla kendisine profesyonel yakınlıkları sebebiyle -ki elçilerden birisi tıpkı Beyzâvî gibi kadıdır- önemseddiğini göstermekte, böylelikle kendi tarih yazımındaki önem kriterlerinden birini zımnen ortaya koymaktadır. Ayrıca Beyzâvî, Sultan Celâleddîn'in akıbetinin meçhuliyetine işaret etmekle birlikte, eserinde yer verdiği diğer birçok hükümdar için yapmadığı hâlde Celâleddîn'in tarihî bakımdan mühim bir figür olduğunun bilincinde olarak onun ölüm şekline dair tafsilat içeren rivayeti nakletmeyi de ehemmiyetli bulmuştur.

Bir başka husus olarak Beyzâvî'nin, İlhanlıların yani İran'da hüküm süren Moğol devletinin idaresi altındaki bir bölgede (Fars Atabegleri olan Salgurlular ve dolayısıyla Fars bölgesi, Kādî Beyzâvî'nin Şîrâz kâdilkudatlığı döneminde İlhanlılara tabiydi) memuriyet yapması hasebiyle Moğollar hakkında dikkatli davrandığı ve eserinde onlar aleyhinde aleni olumsuz ifadeler kullanmaktan kaçındığı görülmektedir. Gerek

incelediğimiz bölümdeki gerekse Hârizmşâhlar kısmının bütünündeki ifadelere dikkatli bakılınca Beyzâvî'nin tarihî kaynaklardan topladığı bilgileri özetlerken seçici davrandığı, kendince bir önem/fayda planlaması yaparak ve rivayetleri bu plana göre derleyerek eserine aldığı, kendi ilgi alanlarına ve ehemmiyet algısına göre muayyen bir rota takip ettiği anlaşılabilmektedir. *Nizâmü't-tevârih*'in bütününün burada zikredilen konularla ilgilenen araştırmacılar tarafından bu nazarla tetkik edilmesi, Beyzâvî'nin tarihçiliğinin ve eserini hazırlarken izlediği metodun daha net biçimde ortaya konmasını sağlayacaktır.

Kaynakça | References

- Ansari, A. S. Bazmee. “İltutmuş”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/158-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- ARICI, Müstakim. “Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kâdî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri”. İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî. ed. Müstakim Arıcı. Ankara: TDV Yayınları, 2017, 23-103.
- Aydın, Mustafa. “Tiflis”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 41/150-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bağdatlı İsmail Paşa. Hediyyetü'l-‘ârîfin esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsâru'l-musannifin. nşr. Kilisli Rıfat Bilge - İbnülemin Mahmud Kemal İnal. Cilt 1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Barthold, V. Viladimiroviç. Moğol İstilasına Kadar Türkistan. haz. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kervan Yayınları, 1981.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Sa'îd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî. Cilt 1. Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsî'l-Arabî - Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 1998.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Sa'îd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Nizâmü't-tevârih*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi. Hasan Hüsnü Paşa, nr. 836; *Nizâmü't-tevârih*. nşr. Seyyid Şemsullâh Kâdirî. Haydarâbâd: Matba'-ı Târih (Tarikh Press), 1930; *Nizâmü't-tevârih*. nşr. Behmen Mîrzâ Kerîmî. Tahrân: Şirket-i Matba'a-i Ferhûmend ve İkbâl ü İlmî, 1934; *Nizâmü't-tevârih*. nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahrân: Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Mahmûd Afşâr, 2003.
- Bostan, İdris. “Alıncak”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 2/370. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Browne, Edward G. A Literary History of Persia. Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 1928.
- Cûzcânî, Minhâcuddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed (Minhâc-ı Sirâc). *Tabakât-ı Nâsirî* (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar). trc. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015; *Tabakât-ı Nâsirî* (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar). trc. Mustafa Uyar. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.

- Cüveynî, Alâüddîn Atâ Melik b. Muhammed. Târîh-i Cihân-güşâ. trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî el-Mısrî. Tabakâtü'l-müfessirîn. Cilt 1. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- D'ohsson, A. Constantin. Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz). trc. Mustafa Rahmi Balaban. sad. Bahadır Apaydın. İstanbul: Nesnel Yayınlar, 2008.
- Ertuğrul, Ali. "Bir Tarihiç Olarak Kādî Beyzâvî ve Nizâmü't-Tevârîh Adlı Eseri". İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kādî Beyzâvî. ed. Müstakim Arıcı. Ankara: TDV Yayınları, 2017, 521-579.
- Gregory Ebu'l-Ferec Barhebraeus. Abu'l-Farac Tarihi. trc. Ömer Rıza Doğrul. Cilt 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Güler, Muhammed Said. Moğol İstîlâsı ve Aynicâlût Savaşı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Hamdullâh el-Müstevfî, Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed el-Kazvînî. Târîh-i Güzîde. trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- İbn Bîbî, Nâsırüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî er-Rugadî. el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-umûrî'l-Alâ'iyye (Selçuknâme II). trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâ'il b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dımaşkî. el-Bidâye ve'n-nihâye. trc. Mehmet Keskin. Cilt 13. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Vâsıl, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh el-Hamevî. Müferriçü'l-kürûb fî ahhârî Benî Eyyûb. thk. Haseneyn Muhammed Reb'î. Cilt 4. Kahire: 1972.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî. el-Kâmil fi't-târîh. trc. Abdülkerim Özeydin. Cilt 10. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987; el-Kâmil fi't-târîh. trc. Abdülkerim Özeydin. Cilt 11. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987; el-Kâmil fi't-târîh. trc. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özeydin. Cilt 12. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed es-Sâlihî. Şezerâtü'z-zeheb fî ahhârî men zeheb. thk. Abdülkâdir el-Arna'ût - Mahmûd el-Arna'ût. Cilt 7. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1991.
- Kafesoğlu, İbrahim. Harezmsâhlar Devleti Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.
- Karakoç, Haşim. Kādî Beyzâvî ve Nizâmü't-Tevârîh'inin Edisyon Kritiği ve Tahlili. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah. Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn. nşr. Mehmed Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rıfat Bilge. Cilt 2. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. Mu'cemü'l-Mü'ellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye. Cilt 2. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Melville, Charles P. "From Adam to Abaq: Qadi Baidawi's Rearrangement of History (part I)". Studia Iranica. 30/1 (2001), 67-86.
- Merçil, Erdoğan. Fars Atabegleri Salgurlular. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

- Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed b. Burhâniddîn Hâvendşâh el-Herevî. Ravzatü's-safâ fî sîreti'l-Enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ. Cilt 4-5. Tahran: Müessese-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz, 1339/1921.
- Moğolların Gizli Tarihi. trc. Ahmet Temir. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010.
- Nesevî, Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hurendizî. Sîretü's-Sultân Celâliiddîn Mengübertî. (Celâüttin Harezemşah). Fransızcadan trc. Necip Asım Yazıksız. İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.
- Özdemir, H. Ahmet. Moğol İstilâsı (Cengiz ve Hülâgû Dönemleri). İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Reşîdüddîn, Ebu'l-Hayr Fazlullâh b. İmâdiddevle el-Hemedânî. Câmi'u't-tevârih (Târîh-i Selâtîn-i Hârizm). nşr. Muhammed Rûşen. Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2010; Câmi'u't-tevârih (Compendium Chronicles: A History of the Mongols). İng. trc. W. M. Thackston. yay. Şinasi Tekin - Gönül Alpay Tekin. Cilt 2. Cambridge: Harvard University, 1999.
- Riyâzîzâde Abdüllatîf Efendi. Esmâ'ü'l-kütüb el-mütemmim li-Keşfi'z-zunûn. thk. Muhammed Altuncî. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.
- Safâ, Zebîhullâh. Târîh-i Edebiyyât der İrân. Cilt 3/2. Tahran: İntişârât-ı Firdevsî, 1369/1950.
- Safedî, Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. Aybeg. el-Vâfi bi'l-vefeyât. thk. Ahmed el-Arna'ût - Türkî Mustafâ. Cilt 17. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu el-Bağdâdî. Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân. thk. İbrâhîm ez-Zeybek. Cilt 22. Dımaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Alî. Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv - Mahmûd Muhammed et-Tannâhî. Cilt 8. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1964.
- Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâliüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Cilt 2. Kahire: Matba'atü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1965.
- Taneri, Aydın. "Celâleddin Hârizmşâh". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 7/248-250. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Taneri, Aydın. Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1977.
- Taşköprîzâde Ahmed Efendi, Ebu'l-Hayr İsmâüddîn Ahmed b. Mustafa. Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âtî'l-ulûm. Cilt 2. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Turan, Osman. Selçuklular Zamanında Türkiye. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.
- Turan, Osman. Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Uyumaz, Emine. Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Yâfi'î, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad el-Yemenî. Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân. not. Halîl el-Mansûr. Cilt 4. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

- Yâkût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh el-Hamevî. Mu'cemü'l-büldân. Cilt 5. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Beyzâvî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yınanç, Mükrimin Halil. "Celâleddin Harzemşah", MEB İslâm Ansiklopedisi. 3/49-53. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Ziriklî, Hayrüddîn. el-A'lâm: Kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn. Cilt 4. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.